

האלימות הדתית לסוגיה

הקלישאה שלפיה "דת מייצרת אלימות" כוסחת על ההבדלים היסודיים שבין היהדות, הנצרות והאסלאם בכל הנוגע לכוח ומוסר לחימה. עמידה על הבדלים אלו חיונית לפתרון התנגשות הציוויליזציות המתחוללת בתקופתנו

הדתות הן "שורש כל הרוע": כך הציע הביולוג הבריטי האתאיסט הנודע ריצ'רד דוקינס בסרט הטלוויזיה שלו בשם זה מ-2006.¹ לפי דוקינס, ה"דתות" אחראיות לכל הדברים הגרועים ביותר בתרבות האנושית, בכללם מרבית גילויי האלימות בעולם. דוקינס אינו יחיד בדעה זו: רבים הגדלים על ברכי האתאיזם המודרני שותפים לדעה כי הדת היא המקור המרכזי לאלימות בעולם, והטענה הזאת מוטחת תדיר בוויכוחים על דת וחילוניות.

האצבע המאשימה מופנית בעיקר כלפי שלוש הדתות המונותאיסטיות או ה"אברהמיות" – היהדות, הנצרות והאסלאם. המונותאיזם המקראי שמתוכו צמחו דתות אלו נתפס בעיני רבים כשורש פורה רש ולענה של אלימות: הוא מתאר "אל קנזא וְנָקָם" הממיט על ברואיו עונשים כבדים ואכזריים כמו מבול, הפיכת ערים שלמות, או הרג כל הבכורות של אומה חוטאת; הוא מקדש את קהל מאמיניו על פני ציבור הכופרים, ובמקומות שונים קורא להילחם באחרונים ואף להשמידם; הוא מצווה על עונשים קשים, ביניהם עונשי מוות רבים; ומבחינה היסטורית מעשי אלימות כבירים נעשו בשמו.²

אנשים רבים יוצאים כמובן להגנתן של הדתות המונותאיסטיות.³ הם מזכירים שהשימוש באלימות אינו מאפיין ייחודי של דתות אלא של חִבְרוֹת ואידיאולוגיות רבות המגיעות לעמדת כוח, ושאדרבה, התנועות הרצחניות ביותר בהיסטוריה, הקומוניזם והנאציזם, היו גם אלו שהתנגדו ביותר לאמונה המונותאיסטית המקראית (כלומר שדוקא אובדנה, ובפרט אובדן הרעיון לפיו האדם נברא בצלם אלוהים ולפיכך

ניר מנוסי הוא סופר ופובליציסט, מרצה בכיר בבית הספר "תורת הנפש" לפסיכולוגיה יהודית.

חייו מקודשים, הוא המוביל לגילויי האלימות הגדולים ביותר). לטענת הסניגורים כל הדתות הן בבסיסן כוח חיובי, בונה וחיוני לתרבות האנושית, המשפר את היחסים בין הבריות ומייטיב עם העולם, אלא שהן ניתנות לסילוף ולניצול לרעה בידי בעלי מדון. כך למשל, היסטוריונית הדת הבריטית קארן ארמסטרונג טענה בספרה משנת 2014 שדות הדם: הדת וההיסטוריה של האלימות שכל הדתות הן בעצם שוחרות שלום, אך פשוט הצטלקו ממסען דרך הנוף הקשה של הפוליטיקה ומלחמות בני האדם. עוד יותר לאחרונה, וקרוב יותר לביתנו היהודי, ספרו עטור השבחים של הרב יונתן זקס משנת 2015, לא בשם האל: אל מול האלימות הדתית, טען באופן דומה שכל שלוש הדתות האברהמיות תומכות באותה מידה באהבה ובסובלנות, אלא שבכולן יש גם כמה "טקסטים קשים" שאנשים רעים מנצלים כדי להצדיק אלימות.

בלהט הוויכוח, שאלה חשובה אחת זוכה להתעלמות, הן מצד מבקרי הדתות הן מצד תומכיהן: האם כל הדתות מועדות לאלימות באותה מידה? האם אין הבדלים בסיסיים בין הדתות השונות בכל הנוגע ליחסן לנושא הכוח וגבולות הפעלתו, ולמנגנונים שבאמצעותם האלימות מיוצרת ומוגבלת?

קל להבין מדוע אנשים בורחים משאלה זו. בתרבות שבה פלורליזם ושוויון הם הערכים המקודשים ביותר, כל מי שינסה להציע, ולו ברמז, שדת אחת טובה מהאחרות או מסוכנת מהן עשוי להיות מואשם במהרה כמקדם עליונות, גזענות או לאומנות, ואולי אף כמעודד אלימות.

אך ההימנעות משיחה זו גובה מחירים העשויים להיות כבדים יותר. נכון לעכשיו, רובם המוחלט של מעשי האלימות הדתית בעולם נערכים בשם דת אחת, וכולנו יודעים איזו היא. ובכל זאת, אנשים רבים מתקשים לנקוב בשמה של דת זו, או לפחות להודות שיש קשר בין מה שנעשה בשמה לבין תוכנה. ארמסטרונג בספרה יצאה מגדרה כדי להסביר כיצד לטרור האסלאמי אין דבר וחצי דבר עם האסלאם עצמו, ואפילו הרב זקס טשטש באופנים שונים את ההבדלים בין הדתות ולא היה מסוגל להצביע על הפיל האסלאמי שבחדר (אף שניכר כי הוא היה הגורם המרכזי לכתיבת ספרו בתקופת פיגועי דאע"ש).⁴

במאמר זה אבקש לנסות לערוך את ההשוואה שאין עושים אך מוכרחים לעשות: להבחין בין זְנִיָּהּ השונים של האלימות הדתית במסגרת שלוש הדתות המונותיאיסטיות. בניגוד לסניגורים שהזכרתי לעיל, אני דווקא מוכן לקבל את הטענה שלתוך המונותיאיות המקראי מובנה פן אלים: המקרא מבקש לבשר לעולם על אמת טרנסצנדנטית נצחית ומוחלטת, וזה אומר קריאה לניפוץ אלילים ומיגור פולחנם, יצירת הבדלה בין מאמינים לכופרים, קריאה למלחמות קודש, ציווי על עונשים שונים לעוברי עבירות, ועוד. מה שברצוני לטעון הוא שישנם הבדלים מהותיים בדרכי ההתמודדות של שלוש הדתות עם הפן הזה במונותיאיות, ועם הפן האלים בקיום האנושי בכלל.

ההבדלים שאצביע עליהם כאן הינם בראש ובראשונה תיאולוגיים. שאלתנו תהיה: כיצד מתייחסת התיאולוגיה של כל דת לסוגיות הכוח וגבולות השימוש בו, יצר האלימות באדם, וכן מיסודו של הכוח בדמות גוף פוליטי? מעיסוק בשאלה זו נגיע לשני נושאים משיקים נוספים: ההשלכות ההיסטוריות והמעשיות שהיו לתיאולוגיות, שבמידה רבה שימשו המנוע שחולל את קורות אותה דת לאורך ההיסטוריה; והנופך הפסיכולוגי שלהן – המודל הפסיכולוגי שכל תיאולוגיה מנביעה ואולי גם נובעת מתוכו. זיהוי המודלים הפסיכולוגיים שבתשתית התיאולוגיות השונות יכול להעניק לנו הבנה יותר פנימית של ההבדלים ביניהן ולעזור לעמוד על 'מערכות ההפעלה' הנפשיות שלהן.

בחינה השוואתית של עמדות הדתות השונות ביחס לנושאים אלו חיונית כדי לנווט דרך הנוף הגיאופוליטי של ימינו, שהוא גם נוף תיאולוגי-פוליטי. השמועות בנות שתי המאות הקודמות בדבר מותו של אלוהים התגלו כמוקדמות מדי, וברחבי העולם אנו רואים שהדתות ממשיכות למלא תפקיד מכריע בעיצובן של אומות ומלחמות. צורך זה אקוטי במיוחד נוכח עלייתו של האסלאם הרדיקלי והג'יהאדי, שזה מכבר חדר לזירה העולמית ומדי כמה שנים זוקף את ראשו ומטיל אימה על העולם.

אשר לסדר שבו נבחן את הדתות, במקום לנוע קדימה או אחורה בציר הזמן בחרתי למנות את הדתות דווקא לפי גודלן הנוכחי, בסדר יורד: ראשית הנצרות, אחריה האסלאם ולבסוף היהדות. במהלך הקריאה, אני מאמין, יתברר מדוע הבחירה בסדר זה משרתת את טענות המאמר.

נצרות: הדחקה והתפרצות מחדש

הדת הגדולה ביותר בעולם, שמספר מאמיניה עומד כרגע על כמעט 2.4 מיליארד איש ברחבי תבל, כ-30% מאוכלוסיית העולם, היא הנצרות. היסטורית, זוהי גם הדת ששפכה הכי הרבה דם. מסעות הצלב הנוצריים נודעים לשמצה ברחבי העולם כמסעות כיבוש והרג, שבמצטבר גבו את חייהם של כ-1.7 מיליון אנשים. מוסד מרכזי נוסף בתולדות האלימות הנוצרית הוא האינקוויזיציה, שהוקמה לשם רדיפתם, עינויים וענישתם של כופרים. ספציפית, אנו היהודים סבלנו קשות הן מהאינקוויזיציה והן מהפוגרומים הרבים שעשו בנו הנוצרים לאורך השנים, במסגרת מסעות הצלב ומחוצה להם, ושהונעו בידי שנאת ישראל קדמונית ששורשיה בראשית ימי הנצרות.

אך למרבה העניין, האלימות הנוצרית עומדת בסתירה מוחלטת למסרים שהשמיעו ישו ופאולוס בברית החדשה. לכנות את ישו אדם מתון מבחינה פוליטית יהיה לשון המעטה; כמעט בכל דבריו ומעשיו הוא ביטא השקפת עולם של פציפיזם, אי-אלימות וא-פוליטיות קיצוניים, המתנגדת להפעלת כוח מסוג כלשהו, אפילו לא לצורך הגנה עצמית. לא זו בלבד שאין בברית החדשה שום קריאה למלחמת דת, לכפייה של

הנצרות בכוח או להרג כופרים, אלא שלכל אורכה שזורים בה מסרים הפוכים בדיוק – של אהבה, חמלה, אחווה, שלום והפרדת הדת מהמדינה.

ראש וראשון לדברי ישו בדבר אהבת כל אדם באשר הוא אדם, הינה קריאתו הנודעת לאהוב את השונא, שהפכה לאחד המשפטים המצוטטים ביותר בעולם ונחשבת לליבת מסריו ומורשתו:

שמעתם כי נאמר 'עין תחת עין, שן תחת שן'; ואני אומר לכם, אל תתקוממו לְרָשָׁע, והמכה אותך על לחיך הימנית הטה לו גם את האחרת ... שמעתם כי נאמר, 'זאהבת לרעך ושנאת את אויבך'; ואני אומר לכם אהבו את אויביכם והתפללו בעד רודפיכם. (מתי ה', 44–38)⁵

עמדה זו של ישו אינה מבטאת רק אהבה לזולת, אלא ביטול עצמי מוחלט כלפיו; לא רק גישה של הימנעות מפגיעה בזולת, אלא של נכונות בלתי מוגבלת לספוג פגיעות ממנו. אם תילקח עד קיצה היא תשלול לא רק נקמה מתוך דאגה לכבוד האישי (דבר שכבר התורה שישו התחנך על ברכיה אוסרת)⁶, אלא גם עשיית צדק, הרחקת הרשע מעבירותיו והצלת אנשים אחרים מפניו.

העובדה שאפילו הגנה עצמית הינה פסולה לפי משנת ישו מוכחת מהסיפור שלפיו כאשר אחד מתלמידי ישו שלף את חרבו להגן עליו, אמר לו רבו: "השב את חרבך אל תערה, כי כל אוחזי חרב בחרב יאבדו".⁷ מעשהו האלים ביותר של ישו הוא הפיכת שולחנות חלפני הכספים בבית המקדש⁸ – לא בדיוק הפגנה מזעזעת של אלימות דתית כמו אלו שההיסטוריה המאוחרת של הנצרות מלאה בהן.

עמדתו של ישו בסוגיית היחסים הבין-אישיים התבטאה גם ביחסו לכוח פוליטי. אמירתו "תנו לקיסר את אשר לקיסר ולא לאלוהים את אשר לאלוהים"⁹ שרטטה גבול מוחלט בין הספירה הדתית לזו המדינית, והפכה סמל לליעודה של הכנסייה להיות דת רוחנית פרטית, ללא כל יומרה להיכנס לתחום הפוליטיקה. אכן, גם בהנהגתו הציבורית ייסד ישו מעין קומונה של מאמינים שפרשה מחיי המדינה, כפרה ברעיון הקניין הפרטי, וביקשה להקדיש את כל מעייניה לחיי תפילה, היטהרות אישית וגמילות חסדים.

בדור שאחרי ישו, ממשיכו פאולוס איזן במעט את דבריו, למשל באמירתו כי "לא לחינם מחזיקים השלטונות בחרב, כי משרתי אלוהים הם לנקום ולשפוך זעם על עושי הרע"¹⁰, אמירה שהעניקה מקום לממסד המדיני להשליט סדר בחברה. אך ברובם ככולם של כתביו הוא המשיך את הקו של מורו, ובנה תיאולוגיה העומדת כמעט לחלוטין על עמוד החסד, מצד הבורא וכלפיו וברואיו, וכמעט כלל לא על עמוד הדין.

האי-אלימות הרדיקלית של הנצרות הקדומה ניבטת יותר מכול מתוך פני האיקונין הראשי שלה – דיוקנו של המושיע הסובל. צלמו של הצלוב, המשקיף ברחבי העולם

על חסידי הנצרות, צורב עמוק בנפשו של המאמין את אידיאל הפסיביות, הקורבנות וחוסר האונים. הוא מאליה את האי-אלימות, פשוטו כמשמעו. למותר לציין שלא ניתן להפריז באשר להשפעתו של דימוי זה על הציוויליזציה המערבית: הגיבור הלוחם המאצ'ואיסטי של היוונים והרומאים הוחלף בניגודו הקוטבי – אנטי-גיבור מסורס וקורבני.

כיצד אפשר להבין את הסתירה העמוקה בין מסריהם שוללי האלימות של ישו ופאולוס לבין ההיסטוריה העקובה מדם של דתם?

דרך אחת להשיב על כך היא להצביע על ההיסטוריה הייחודית של הנצרות ועל הדרך המפתיעה שבה עלתה לגדולתה. הנצרות נולדה מתוך היהדות, ובשלביה הראשונים התעצבה בידי יהודים שחיו תחת הכיבוש הרומי. לאחר שממלכת החשמונאים התפוררה החלה רומא לשלוט ביהודה, ראשית באמצעות ממשלת הבובות של מלכות הורדוס ולאחר מכן במישרין דרך נציבים. בית המקדש עוד עמד, אך היה רחוק מלשקף את עבודת השם הטהורה שנועד לה. בתקופתו של ישו ניטל מהסנהדרין הכוח לדון דיני נפשות.¹¹ זו הייתה אחת מנקודות השפל הגדולות ביותר בהיסטוריה היהודית עד לאותו זמן. היהודים השלימו בהדרגה עם חוסר האונים, נסוגו משדה הפוליטיקה אל בתי המדרש, ונשאו עיניהם לשמיים בתקווה לישועה על-טבעית. לצירוף נסיבות זה הייתה השפעה מכרעת על עיצוב הנצרות, ובמיוחד על השקפתה לגבי השימוש בכוח. אווירת חוסר האונים והתקוות לגאולה משיחית הביאו את ישו וממשיכיו לראות את האידיאל הרוחני כטמון בחיי פרישות והתמקדות בתיקון המידות, ובגאולה פרטית.

במשך כשלוש מאות שנה שיקפה הנצרות נאמנה את חזון מייסדיה: היא הייתה דת פרטית, פסיבית, פציפיסטית ונרדפת, שחיה בצללים ולא חיפשה שום כוח פוליטי. עם זאת, היא כן הפגינה זן מיוחד וחמקמק של אלימות – אלימות המופנית פנימה. לאורך שנות רדיפתם הרבות, תחילה בידי יהודים ולאחר מכן בידי רומאים, האדירו הנוצרים המוקדמים את המאמינים שנרצחו או נהרגו בעבור אמונתם והידמו בכך למושיעם. פולחן הקדושים המעונים, כפי שהוא נקרא לימים, היה גדול עד כדי כך שהביא למצב שבו רבים חיזרו באופן פעיל אחר גורל מות הקדושים. "דם הקדושים", כך הוכרז, "הוא זרע הכנסייה".¹² דימוי הקדוש המעונה, ועימו סיפוריהם של הנוצרים הבולטים שזה היה גורלם, נהפך לאחד הדימויים המרכזיים באמנות הנוצרית והוא חקוק בעומק התודעה המערבית.

אבל אז קרה משהו לגמרי לא צפוי. במה שניתן לכנותו תפנית העלילה הגדולה ביותר בהיסטוריה המערבית, הקיסר הרומאי קונסטנטינוס הראשון גילה בתחילת המאה הרביעית את הנצרות, התאהב בה, והפך אותה לחוקית ברחבי האימפריה. מספר עשורים מאוחר יותר היא הוכתרה לדת המדינה הרשמית. היה זה מפנה אירועים בלתי נתפס, לא רק מפני שהוא הפך את הנצרות מכת קטנה ונידחת לדת ממלכתית בקנה המידה הגדול ביותר, אלא מפני שכל הרעיון של חיבור הדת עם פוליטיקה וכוח היה

מנוגד לחלוטין לתיאולוגיה הנוצרית. הדת שקראה להפריד בין אלוהים לקיסר הייתה כעת דת הקיסרות. החברה שסגדה לצלוב חברה למשטר שצלב אותו. התנועה שדגלה בחוסר אונים הייתה לחזקה מכול.

התיאולוגים הנוצרים נדרשו לנסח מחדש את הדוקטרינות שלהם, ומהר. בספרו 'עיר האלוהים' מתחילת המאה החמישית טבע אוגוסטינוס, מחשובי אבות הכנסייה, את המונח *bellum justum*, "מלחמה צודקת", שלפיו מלחמה היא לעיתים רוע הכרחי שמותר או אף מצווה לנוצרי להשתתף בו.¹³ איך יוטמע מושג מיליטנטי בתיאולוגיה האנטי פוליטית של ישו? כדי לרכך את המעבר החד השתמש אוגוסטינוס בנימוקים שדווקא חיזקו, לא החלישו, את רעיון הפרדת הדת מהמדינה. התזה המרכזית של הספר הייתה שלנצרות אין בסופו של דבר כל עניין בפוליטיקה הארצית, אלא היא חפצה רק בפוליס השמימית של אלוהים. אוגוסטינוס נאלץ לרופף את האחיזה במושכות סוסי המלחמה בעולם הזה – וכדי לפצות על כך הידק את סכי-העיניים שהסתירו מהם את העולם הזה ומיקדו את מבטם בבא. כמובן, מונח "המלחמה הצודקת" עצמו נשאר כאן על פני האדמה, והמשיך לשרת את התיאולוגים הנוצרים בדורות הבאים.¹⁴

הפוליטיזציה של כתבי המקור הפציפיסטיים של הנצרות יצרה בה דיסוננס קוגניטיבי עמוק. מדוכניהם המשיכו נושאי הדרשות לעטר את דרשותיהם בהפצרותיו של ישו לאי-אלימות ובנאומיו של פאולוס על אהבה; אך בשדות הפוליטיקה והקרוב, ובעצם בכל מקום מחוץ לכנסייה, המשיכה האימפריה הרומית לפעול לפי אותם חוקים ציניים וקשוחים של לוחמה חסרת רחמים, כיבוש ושליטה שאפיינו אותה מאז ומעולם. הדיסוננס הזה התגבר במסעות הצלב ובפוגרומים הנלווים אליהם, והגיע לשיאו המקאברי בכיבוש ירושלים בשנת 1099: לאחר טבח אלפי מוסלמים בכיפת הסלע ושריפת בית כנסת מלא ביהודים, רצו הצלבנים ברחובות שטופי הדם ועמוסי הגופות אל כנסיית הקבר, "צוהלים ושרים מרוב שמחה לסגוד בכנסיית קבר ישוע מושיענו, ושם קיימו את נדריהם".¹⁵

מסעות הצלב, לצד רדיפת הפולחנים הפגאניים שקדמה להם ומסכת העינויים וההוצאות להורג של האינקוויזיציה שבאה בעקבותיהם, בוצעו כולם בשם ישו ו"אל האהבה" – והותירו כתמי דם גדולים ובל-יימחו על רצפת ההיסטוריה הנוצרית. היהודים היו מקורבנותיה העיקריים של אלימות זו. הטרואמה ממנה תרמה רבות להפיכת עצם סמל הצלב למוקצה מחמת מיאוס בעיניהם; לרבים – עד היום. אך כשם שחשוב לזכור את הזוועות הללו כך חשוב לדעת שהן עמדו בניגוד מוחלט לתיאולוגיה של הברית החדשה, שהכנסייה הקדומה ייצגה בנאמנות. במידה רבה, האלימות הדתית הנוצרית כלל לא הייתה נוצרית; היא הייתה האלימות הרומית הישנה שהחל בשלב מסוים נעשתה תחת דגל הנצרות.

זהו אפוא ההסבר הראשון, ההיסטורי, לדיסוננס של נצרות ימי הביניים: הכוח משחית, ומכיוון שתחת רומא זכתה הנצרות לכוח כמעט מוחלט, הושחת צלמה המקורי באופן כמעט מוחלט. אך לדעתי, להסבר ההיסטורי יש סיבה פנימית יותר, הנטועה בעצם הדנ"א התיאולוגי של הנצרות. הסבר זה אינו נעוץ בצדדים האלימים של הברית החדשה (שכאמור, כמעט אינם קיימים), אלא בדיוק להפך: הוא נעוץ בעצם התכשורת המוחלטת של הנצרות לפן האלים של ההווה.

אסביר. מראשיתה ביססה הנצרות את התיאולוגיה שלה אך ורק על אידיאלים של אהבה וחסד, וסימנה את ניגודיהם – דחפי הכוח, השליטה, הלחימה וההרתעה, הקשורים יותר בטבע ובאגו – כפסולים מכול וכול. את תיאור הבורא כ"אל קנוא ונוקם" היא הגדירה כמאפיין של "הברית הישנה" שכמוה אבד עליו כלח, וקבעה שאת מקומו של אל זה תפס "בנו", התגלמות החסד וההקרבה העצמית. מאמיני הנצרות נקראו אף הם לחקות את אדונם, לאהוב את שונאיהם ולהפנות להם את הלחי השנייה.

אך תפיסת עולם זו סובלת משתי בעיות. ראשית, היא בלתי מציאותית. כדי לשרוד בעולמנו לנוכח כוחות ברבריים אין די ב'גזר' של אהבה וחסד, אלא צריך גם 'מקל' של יראה וגבורה: היכולת להציב גבול, לשמור עליו, להדוף את המנסים לחצות אותו, ואם צריך אף להשכים ולתקוף אותם. אולם מעבר לכך, השקפה זו כרוכה בהדחקה מסוכנת של היצר הכוחני באדם – ניסיון להתעלם מקיומו, או לפחות לדמיין שאפשר לחיות בלי להשתמש בו כלל. הקדושים המעונים שאצו אל מותם בימי הכנסייה המוקדמת גילמו הדחקה זו בצורתה המזוקקת: בניסיונם להתעלות מעל אינסטינקט האלימות הם למעשה תיעלו אותה לתוך עצמם, כבשו אותה בתוכם פנימה.

אבל להפנמת האלימות יש מחיר. ריצוף האדמה באריחים אינסופיים של שלום ואהבה לא ימנע מהשנאה הישנה לבצבץ חזרה מעלה דרך הסדקים. במשך שלוש מאות שנה, כל האלימות הכבושה שהנצרות ניסתה להיפטר ממנה בעבעה מתחת לפני השטח; עד שלבסוף, כאשר ניתנה לה ההזדמנות, התפרצה במפץ אדיר. זה נקרא "שיבתו של המודחק": הנצרות החלה "להזדהות עם התוקפן" ולעשות לאחריים את מה שאחריים עשו לה – לרדוף את הכופרים ולהורגם כפי שקודם לכן מתנגדיה רדפו והרגו את מאמיניה.

לכאורה, טראומת הרדיפות של הכנסייה המוקדמת אינה יכולה להסביר את האלימות שלה מאות שנים מאוחר יותר. מתישהו החשבון הפנימי אמור להתאזן, לא? אך יש להבין שמעגל ההדחקה והשחרור לא נגמר במאות הראשונות של הנצרות. הטקסים והדימויים של הנצרות המשחזרים ללא הרף את סבלו של ישו – דמותו הנוכחת-בכול של הצלב, המיסה הקתולית, מחזות הפסיון (סבלו של ישו), טקסי ההלקאה העצמית שהפכו למחזה של שגרה בימי הביניים – כל אלו עוררו לחיים וחזקו, כל פעם מחדש, את דפוס הדחקה הדחפים האלימים, והללו תרו ביתר שאת וביתר עוז אחר פתחי מילוט חדשים.

בעידן המודרני, בעקבות הרפורמציה והשלום של וסטפליה, עשתה הנצרות הפרוטסטנטית צעדים דרמטיים במטרה לשחזר את צלמה המקורי של הנצרות: היא הפרידה בין הכנסייה למדינה והפכה את הדת לעניין מצפוני פרטי. תנועת הנאורות שצמחה מתוך הרפורמציה והחלה לחַלֵּץ את מדינות אירופה אילצה את הכנסייה הקתולית ללכת בעקבותיה. תהליך זה תבע מלחמת שלושים שנה אלימה מאוד, אבל מבחינת היחסים בין הנצרות לאלימות זו הייתה חזרה לשורשים הלא-אלימים: שיבת הנצרות לדמותה המקורית כדת פרטית, רוחנית ונטולת כוח מדיני. במובן מסוים, כאשר מודדים את הנצרות לאור התיאולוגיה שלה, אפשר לראות באלימות של ימי הביניים מעין סטיית-תקן גדולה וממושכת בהיסטוריה שלה.

האם האלימות הנוצרית עשויה להתלקח מחדש? כרגע הדבר אינו באופק. רובו ככולו של העולם המערבי חפץ היום בשימורה של חברה אזרחית הומנית ושוחרת שלום. אולי יום אחד בעתיד זרמי עומק ברבריים יתפרצו בהפתעה אל פני השטח במערב ויניפו שוב את דגל הצלב. אך אם וכאשר זה יקרה, אזי, כמו בסיבוב הקודם, לא יהיה זה בגלל טבעה האלים של הנצרות אלא בדיוק להפך: בגלל התכחשותה המוחלטת לאלימות, העושה אותה לבלתי מחוסנת מפניה.

אסלאם: קבלה והעלאה על נס

האסלאם, שעלה על במת ההיסטוריה כ-600 שנה אחרי הולדת הנצרות, הוא הדת השנייה בגודלה בעולם. הוא מונה כרגע כ-1.8 מיליארד מאמינים, כ-23 אחוזים מאוכלוסיית העולם. הוא גם הדת הגדלה במהירות הגבוהה ביותר בעולם. במחצית השנייה של המאה, האסלאם צפוי להשתוות בגודלו לנצרות.¹⁶

לאסלאם היסטוריה אלימה משלו, הדורשת הסבר בפני עצמה. מבחינת כמות הדם שהוא שפך, האסלאם אלים פחות מהנצרות, ובכל מסעות כיבושיו האסלאם לא הגיע לממדי ההרג של מסעות הצלב והאינקוויזיציה. ואף שאירופה ספגה מתקפות רבות מצד המוסלמים לאורך כל ימי הביניים, בתוככי הח'ליפות האסלאמית עצמה שררה שלווה יחסית, שאפשרה לה לשגשג מבחינה פוליטית, חברתית, מדעית ואומנותית באותה תקופה שבתולדות הנצרות ידועה דווקא כעידן האופל. אף מנקודת המבט היהודית, גורלם של יהודי ארצות האסלאם היה שפיר יחסית לזה של אחיהם האירופים. לצד שכניהם הנוצרים הם זכו למעמד של "ד'מי" – בני חסות השייכים למעמד נמוך יותר מהמוסלמים ומחויבים לשלם מס מיוחד לרשויות, אך מוגנים על פי חוק.

עם כל זאת, בחמישים השנים האחרונות עומד האסלאם בחזית האלימות הדתית בעולם, בקנה מידה ובעקביות שכל שאר הדתות גם יחד לא מתקרבות אליהן. מתחילת המאה הקודמת, ובקצב מואץ מאז שנות השבעים, שורת תנועות אסלאמיות

פונדמנטליסטיות דוגמת הטליבאן, אל-קאעידה, בוקו חראם, המדינה האסלאמית (דאע"ש) ועוד, ביצעו אלפי מתקפות טרור ברחבי העולם, שברובן הגדול נועדו כוונה תחילה לפגוע באזרחים – הן מערביים, הן מוסלמים. בין האירועים הבולטים ביותר, שגבו את מספר הקורבנות הגבוה ביותר, אפשר למנות את הפיגוע במרכז הסחר העולמי בניו-יורק בידי ארגון אל קאעידה ב-11 בספטמבר 2001 (גבה את חייהם של כ-3,000 איש); טבח מחנה ספייקר בעיראק בידי דאע"ש ביוני 2014 (שבו נרצחו, לפי הערכות שונות, בין 1,000 ל-1,700 טירונים עיראקים שיעים); טבח היזידים בידי דאע"ש באוגוסט 2014 (שבו נרצחו 5,000 איש וכ-7,000 נשים ונערות נלקחו לעבדות מין); והדוגמה הטרייה ביותר, מתקפת הפתע של חמאס על יישובי עוטף עזה בשבת שמחת תורה תשפ"ד, 7 באוקטובר 2023 (שבה נרצחו כ-1,200 איש ויותר מ-240 נלקחו בשבי לעזה). ארבע דוגמאות אלו (מתוך רשימה ארוכה בהרבה)¹⁷ גם משקפות את ארבעת היעדים המרכזיים של הטרור האסלאמי: ארצות הברית, ישראל, בני דתות אחרות ומוסלמים המזוהים ככופרים.

לטרור האסלאמי, המבוצע בידי קבוצות רדיקליות, מצטרפות תופעות נוספות, ממוסדות יותר, שניתן להציבן גם כן תחת המושג "אלימות דתית". בכמה מדינות כגון איראן, ערב הסעודית ורבות אחרות, חוקי השריעה משולבים במידה זו או אחרת בחוקי המדינה. במסגרת חוקים אלו מבוצעות מאות הוצאות להורג בשנה, שבשנת 2020 היוו 88% מההוצאות להורג שתועדו בעולם,¹⁸ וכן נשמרים מנהגים של ענישה גופנית המוסדרת על פי חוק, כגון הלקאה פומבית.

מה יכול להסביר את השיעור הגבוה של התופעות האלו דווקא בדת האסלאם? התשובה מעניינת בעיקר על רקע תולדות האלימות הנוצרית.

יחסו של האסלאם לנושאי הכוח, השליטה והמלחמה אינו רק שונה מזה של הנצרות; הוא תשליל כמעט מושלם שלו. בין מן הטעם שהאסלאם התהווה בעידן שבו הנצרות שלטה והיה צריך להתנדל ממנה, בין בשל אופיו גם בלי קשר אליה, ובין בשל שילוב של השניים, האסלאם גיבש תיאולוגיה של פוליטיקה ושל כוח הפוכה במדויק לזו של הנצרות. בעוד התיאולוגיה הנוצרית המקורית מבקשת לבטל לגמרי את הדחפים הכוחניים של האדם, הנה האסלאם, כמעט מראשיתו, הכיר בגלוי ובלי היסוס בכך שהאדם הוא חיה פוליטית ושהכוח הוא מרכיב בלתי נפרד בכל התארגנות חברתית. יציאת האסלאם למסע כיבושים גדול, הקמתה וניהולה של אימפריה, כפייה בכוח של חוקי האסלאם ושימוש נרחב בכלי ענישה גופנית – כל אלו לא דרשו פלפולים תיאולוגיים מסובכים כדי שיעלו בקנה אחד עם מורשתו של מייסד הדת; הם היו המשך ישיר שלה.

ההבדלים מתחילים בנסיבות שבהן נולד האסלאם. בעוד הנצרות צמחה מהיהדות כשזו נמצאה בפאזה כנועה שלה, האסלאם הוא פרי המדבריות של חצי האי ערב:

חברה שבטית, אלילית ואגרסיבית. אף שחצי האי ערב היה שכנן של שתי אימפריות מאורגנות וריכוזיות – הביזנטית מצפון והפרסית ממזרח – לא היו לו שלטון מרכזי או מערכת חוק מאורגנת. הוא היה מאוכלס בשבטים וחמולות, בעיקר רועים-נוודים או סוחרים, שגוננו על שטחי המרעה והשתייה שלהם ולעיתים קרובות לחמו זה בזה ופשטו שבט בנחלת רעהו. היה זה עולם שדירג בראש ובראשונה את הכבוד והנאמנות השבטית, עולם שבו חסרי הכוח היו חסרי הגנה, נקמות דם היו מצויות לרוב ועונש מוות היה דבר שבשגרה.

לתוך עולם זה, במרכז המסחרי והפולחני השוקק מִכָּה, נולד מוחמד. לאחר שהתייתם בגיל צעיר וגדל עם דודו וסבו נשא לאישה סוחרת עשירה והיה למנהל עסקיה. מוחמד נפגש עם נוצרים ויהודים, וככל הנראה הוקסם מרעיון אלוהי המקרא – האל האחד, הנעלה והנעלם, הניצב מעל כל האלילים ואינו ניתן להגשמה בפסל ודמות, שברא את כל העולם ומשמש ריבונו היחיד. בסביבות גיל ארבעים הוא הכריז על עצמו נביא האל שבא לגלות לסובביו את בשורת קיומו ואת דרך סגידתו, והחל לקבץ סביבו עדת מאמינים.

הקריירה של מוחמד מתחלקת בחדות לשתי תקופות: שתיים-עשרה השנים הראשונות בִּמְכָה ועשר השנים האחרונות בִּית'רִיב – יישוב הממוקם צפונית למכה, שלאחר הגעת מוחמד מתחילה להתקרא "מדינת א-נבי", מדינת הנביא, או בקיצור "אל-מדינה", המדינה. ההגירה ממכה למדינה בשנת 622 לספירה, או ההגירה, מסמנת את תחילתו של לוח השנה האסלאמי.

החלוקה לשתי התקופות משתקפת בתוך הקוראן עצמו. 114 פרקי הקוראן, המכונים "סורות", נחלקים על פי המסורת המקובלת ל-86 שנכתבו במכה ו-28 שנכתבו במדינה. מכיוון שהסורות אינן מסודרות באופן כרונולוגי אלא פחות או יותר לפי אורכן (בסדר יורד), הסורות משתי התקופות שלובות זו בזו כמו שתי חפיסות קלפים שעורבבו באקראי. פריסה מחדש שלהן לפי סדר כרונולוגי¹⁹ חיונית להבנת התפתחות האסלאם (שאחד מכללי היסוד של פרשנותו הוא שכל אימת שיש סתירה בין פסקאות בקוראן יש להכריע לטובת המקור המאוחר והמחייב יותר),²⁰ ובפרט להבנת יחסו של מוחמד לנושא האלימות והכוח.

במהלך שנות מכה מוחמד היה מנהיגה של קבוצה קטנה ונרדפת. סורות רבות מתקופה זו פויטיות מאוד באופיין, ומזכירות לעיתים קרובות את המזמורים והתפילות העבריים. הן מתמקדות בהעברת מסרים מונותאיסטיים בסיסיים לקהל שגדל על ברכי הפוליתאיזם: כמו אחדות האל, היותו ריבון הכול, השקר שבעבודת אלילים, דוקטרינת השכר והעונש, חשיבות הטיפול בנזקקים, קדושת החיים, תחיית המתים ועוד. הן אף מתובלות בשלל סיפורים מהתנ"ך. להוציא האיזמים הרבים בדבר דין הגיהנום הצפוי לחוטאים, המבטאים את כוחו של אללה, יש מעט מאוד מן הכוחני או האלים בסורות הללו, שכן מוחמד וחבורת חסידיו הקטנה היו חסרי השפעה וכוח,

ולמעשה נרדפו בידי תושבי מכה. על פי המסורת, בתקופה זו מוחמד הורה לחסידיו מפורשות שלא להגיב באלימות למלעיגיהם.²¹ חסידי האסלאם הגורסים ש"האסלאם הוא דת של שלום" או שהקוראן "כולל פסקאות נפלאות בשבח השלום והסובלנות" נשענים כמעט לחלוטין על הסורות של עידן מכה.²²

אך תורתו של מוחמד מקבלת תפנית חדה ברגע שהוא עובר למדינה והופך למנהיגה. כעת הוא עומד בראש "אומה", קהילה וציבור, נדרש להתנהג כשופט ופוסק, ויש לו צבא קטן תחת פיקודו. בין השאר, הוא מתחיל להשתמש בחייליו כדי לבצע פשיטות צבאיות נגד שבטים שכנים, תחילה בעיקר נגד אויביו הוותיקים ממכה אך בהמשך גם נגד שבטים נוספים. למעשה, על פי המסורת המוסלמית, במהלך תשע השנים האחרונות לחייו פקד מוחמד על לא פחות מ-86 מערכות צבאיות, כמעט כולן התקפיות, ובראש 27 מהן הוא עמד באופן אישי.²³ בממוצע, הוא הנהיג יותר מתשע תקיפות בשנה. לא במקרה ההיסטוריונים המוקדמים של האסלאם מכנים תקופה זו "אל-מַעְזִי", הפשיטות. זו הייתה תקופה של כיבושים צבאיים, שבה הפך מוחמד ממטיף דתי חסר אונים ועלום יחסית למנהיג ומצביא, וחסידיו ממנוודים נמלטים ללוחמים תוקפניים. אלימות רבה הופנתה גם כלפי תושבי מדינה עצמה, כולל חיסול של כל מי שפגע בכבודו של מוחמד.²⁴ היהודים סבלו במיוחד: לאחר שבתחילה גילה סובלנות כלפיהם, גירש מוחמד שניים מהשבטים היהודיים של מדינה בעקבות סכסוך. גורלו של שבט יהודי שלישי, בְּנוֹ קוּרַיט'ה, היה מר מכך. השבט היהודי הורשע בצידוד באויבי מוחמד, ולפי המסורת המוסלמית ראשיהם של כ-800 הגברים בו נערפו והנשים והילדים חולקו כעבדים.²⁵

צורת הנהגה חדשה זו משתקפת בסורות מתקופת מדינה. לצד המשכת מוטיב איומי העונשים הצפויים משמיים לחוטאים מוקדש חלק ניכר מהן לפירוט חוקים ותקנות הנוגעים לניהול המדינה, וכן לנאומים צבאיים שנועדו להעניק השראה ללוחמים המוסלמים בקרבותיהם. כך למשל, סורות מדינה מְצוּות לראשונה על המלחמה בכופרים ובאויבי האסלאם²⁶ (כולל ב"חודשים הקדושים" שבהם היה מוסכם בין שבטי ערב שהאלימות אסורה²⁷), מהללות את המתים בקרב ומבטיחות להם גן עדן,²⁸ מאיימות על מוסלמים הרוצים להימנע מלחימה,²⁹ מעודדות נקמת דם,³⁰ מתירות לקיחת שפחות מין כשלל,³¹ ומצהירות כי מוחמד הוא הנביא האחרון, שאחריו לא יקום נביא נוסף.³²

סורות מדינה מגיעות למעין קרשנדו בסורה 9, סורת "הצהרה". מבחינה כרונולוגית זהו הפרק הלפני-אחרון שמוחמד מסר לחסידיו, והאחרון בעל תוכן מעשי (אחריו ישנה רק סורה 110 הקצרצרה, סורת "הניצחון", העוסקת בהודיה על כיבוש מכה הצפוי). בסורה זו מכריז מוחמד למעשה על ביטול כל ההסכמים עם השבטים הפוליתאיסטים השכנים כעבור ארבעה חודשים, שאחריהם תינתן להם הברירה להתאסלם או להיהרג.³³

עם תום החודשים הקדושים, הרגו את המשפתים [הפוליתאיסטים] בכל מקום אשר בו תמצאום, ותפסו אותם וכתרו אותם וארכו להם בכל אתר ואתר. ואולם אם יחזרו בתשובה ויקיימו את התפילה ויתנו זָכָאת [צדקה], שלחו אותם לחופשי, כי אלוהים סולח ורחום.

זוהי ללא ספק הלוחמנית ביותר מבין כל הסורות בקוראן. לא רק את עובדי האלילים הכופרים שטרם קיבלו את האסלאם היא מורה לרדוף, אלא גם את ה"מתחסדים" או ה"צבועים" – המוסלמים למחצה שאינם מקפידים כראוי על חוקי האסלאם. בהיותה הסורה הארוכה האחרונה, אפשר לראות בה את צוואתו של מוחמד לשומעי לקחו, המסר שהוא רוצה שיהדהד באזניהם אחרי מותו.

פסגת עלייתו המטאורית של מוחמד בעשר השנים במדינה הייתה כיבוש עיר הולדתו מכה, שנכנעה לו כמעט ללא כל התנגדות לאחר שחזתה בניצחונותיו. כאשר הגיע לסוף ימיו בשנת 632, מוחמד, שעשר שנים קודם לכן היה אדם מנודה וכמעט בלתי ידוע, כבר כבש למעשה את כל חצי האי ערב ואיחד את כל יושביו תחת דגל האסלאם.

אנו יכולים כעת להתחיל לדמיין כיצד התרחשה תפנית העלילה הענקית השנייה בהיסטוריה של הדתות: התפשטותו המהירה של האסלאם, על פני קצת יותר ממאה שנה, מקהילת מאמינים קטנה ולא ידועה ועד לאחת האימפריות הגדולות בהיסטוריה – הח'ליפות האסלאמית העצומה, שהשתרעה מחופי האוקיינוס האטלנטי בספרד ובמרוקו עד צפון הודו. כאשר יורשיו של מוחמד הסתערו מערבה, מזרחה וצפונה במטרה להנהיג את שלטון האסלאם בכל העולם, הם רכבו על גל ההצלחה של מוחמד עצמו בשנות מנהיגותו האחרונות. אילו היו מסוגלים לכך הם היו ממשיכים את מסע הכיבושים עד שהיו משליטים את האסלאם על העולם כולו. אכן, בטרמינולוגיה האסלאמית, מאז עידן הח'ליפות נחלק העולם לשני חלקים: "דאר אל-אסלאם", בית האסלאם שבו הוא כבר שולט, ו"דאר אל-ח'רב", בית הח'רב – כל האזורים שבהם הוא עדיין אינו שולט ואם כן הם בגדר טריטוריה המיועדת לכיבוש.

שנות הח'ליפות הראשונות היו עדות לגיבושו של מונח שהפך מאז ידוע לשמצה: ג'יהאד. משמעותו המילולית של המילה היא רק "מאבק" או "מאמץ", ואכן בקוראן הוא משמש בהקשרים רבים. אך בספרות ובתרבות האסלאמיות הקונוטציה העיקרית שלו ספציפית הרבה יותר: "פעולה צבאית במטרה להרחיב את שליטתו של האסלאם, ובמקרה הצורך להגן עליו".³⁴ ישנם אומנם מקורות המדברים גם על ג'יהאד במובן הרוחני, ואף מתייחסים אליו כ"ג'יהאד הגדול יותר";³⁵ אבל ברוב המקרים משמש המונח במובן הפיזי, המלחמתי. בכל אסופות החדית' העיקריות, כולל שש האנתולוגיות הקנוניות המקובלות על כל המוסלמים הסונים, יש לפחות ספר אחד המוקדש כולו לג'יהאד במובן של לוחמה ממשית.

הח'ליפות האסלאמית החזיקה מעמד, בגלגולים שונים, כאלף וארבע מאות שנים,

בטרם התפוררה אל מול האימפריאליזם המערבי. עם זאת, האסלאם הוא היום דת המדינה בעשרות מדינות, וחולש על מיליארדי מאמינים. הוא אינו נהנה כיום מהשלטון הריכוזי המפואר שבו אחז בעבר, אבל הח'ליפות הישנה, אותו עץ מפואר הנובט מזרעי שלטונו של מוחמד במדינה, עדיין קורנת בזיכרונם ההיסטורי של המוסלמים, במיוחד אל מול רוחות החילון והחומרנות הנושבות ממערב. קבוצות האסלאם הרדיקלי והג'יהאדי המטילות אימה על העולם בעשורים האחרונים מונעות כולן על ידי תחושת ההשפלה והאיבה לאימפריאליזם המערבי, ובידי החלום להחיות את תור זהב האסלאמי האבוד.³⁶

שני קטבים

כפי שראינו, משווי הדתות למיניהם אינם מייחסים משקל רב להבדלים בין הדתות, ומעדיפים פשוט לגנות כל אלימות שמקורה דתי. אך מהסקירה שלעיל עולה כי אף שישנם כמה קווי דמיון בין ישו למוחמד בשנותיו הראשונות (היותם מתבודדים שזכו להתגלות מדברית בידי אלוהי המקרא, העובדה שנרדפו בידי סובביהם וכדומה), מורשתם של מייסדי שתי הדתות התהוותה בדרכים שונות, כמעט הפוכות. בעוד ישו נרדף, עונה והוצא להורג, מוחמד התאושש עוד בחייו מהרדיפות שעבר, נטל חרבו – ובתוך עשר שנים השיג בנחישות ובכוונה תחילה את מה שהנצרות השיגה אחרי שלוש מאות שנות קיום ובדרך מקרה בלבד: מנהיגות על מדינה שלמה. בעוד ישו וחסידיו לא פגעו באיש, מוחמד וחסידיו פעלו בכוחנות, הרגו את אויביהם, ערפו את ראשיהם ולקחו את נשותיהם לשפחות. ההבדל התהומי בין שני האישים הקרין הלאה לממשיכיהם הראשונים, שבשתי המסורות שאפו מעל הכול לחיות כמוהם: חסידי ישו נרדפו בידי יריביהם ורבים מהם מתו בחרב; חסידי מוחמד רדפו אחר יריביהם, חרבם בדם.

היחס השונה של שתי הדתות לאלימות ניכר גם בשדה הפוליטי. לעומת הפרדת הדת והמדינה של ישו, "תנו לקיסר את אשר לקיסר", מוחמד הפך עוד בחייו את האסלאם למדינה, והיה לנביא וקיסר בגוף אחד. בעוד התפשטותה הראשונית של הנצרות התבטאה בתמורת הלב, קרי הצטרפותם של מאמינים חדשים המכניסים את ישו לתוך ליבם, התפשטות האסלאם נמדדה בכפיפת הָגוּ – השלטת מרותה של המדינה האסלאמית על אומות וקהילות אחרות. קארן ארמסטרונג הגדירה היטב את ההבדל שבין שתי הדתות בכל הנוגע לכוח: "היכן שהנוצרים זיהו את יד האל בכישלון ותבוסה לכאורה, כאשר ישוע מת על הצלב, המוסלמים חוו הצלחה פוליטית כמקודשת וכעדות לנוכחות האלוהית בחייהם".³⁷

קחו למשל את האירועים שהנוצרים והמוסלמים בחרו כנקודת הראשית של לוחות השנה שלהם, הרגעים שבישרו בעיניהם על תחילת עידן חדש בתולדות האנושות. לנוצרים זו הייתה לידתו של ישו, הרגע שבו "בן האלוהים" ירד לעולם באורח נס.

ואילו למוסלמים לא הייתה זו לידתו של מוחמד, אף לא ההתגלות הראשונה שזכה לה, כי אם הגירתו למדינה – הרגע שבו האסלאם החל להתממש כגוף מדיני. בעוד העידן הנוצרי נפתח בלידתו העל-טבעית של אדם אלוהי, העידן האסלאמי נפתח בהקמתה של אומה ארצית עלי אדמות.

אופייה הפוליטי של דת האסלאם ניכר גם בגישתה המסורתית כלפי לא-מוסלמים החיים תחת שלטונה. אנשים רבים מצביעים על הסובלנות הדתית שהפגין האסלאם ליהודים ולנוצרים כעדות להיותה דת שוחרת שלום. ואומנם, מעמד הד'מי של היהודים במדינות האסלאם היה לפרקים טוב ממעמדם במדינות הנוצריות. אבל עובדה זו מעידה על דבר נוסף: האסלאם חתר פחות למיגור הכפירה ויותר לשליטה פוליטית. לעומת הנוצרים, למוסלמים היה הרבה פחות עניין לקיים ויכוחים תיאולוגיים אינסופיים במטרה להוכיח את אמיתות דתם על פני האחרות; בעיניהם עליונות פוליטית, לא תיאולוגית, היא שהוכיחה את צדקתם.

נקודת דמיון מתעתעת בין הנצרות לאסלאם קשורה באידיאל של מות הקדושים, המשותף לשתייהן. שתי הדתות מפארות את המאמין המקריב את הקורבן האולטימטיבי במסירת נפשו לאל – ה"מרטיר" הנוצרי וה"שהיד" המוסלמי, שתי מילים הנושאות אותה משמעות: עֵד. אך הדרכים שבהן שני עדים אלה מעידים על אמונתם רחוקות זו מזו כרחוק מזרח ממערב: המרטיר הטיפוסי מת באופן סביל מתוך סירוב לשאת נשק נגד אויביו, ואילו השהיד הטיפוסי מת בקרב בניסיון פעיל להרוג את אויביו.

נקודה חשובה נוספת שיש להתייחס אליה קשורה למושג "צלם אלוהים". בפי יהודים רבים שגורים דברי הרמב"ם, שלפיהם האסלאם אינו בגדר עבודה זרה אלא אדרבה, המוסלמים מייחדים את האל "ייחוד שאין בו דופי"³⁸. אכן, המוסלמים נזהרים במיוחד שלא לעשות שום ייצוג מגשים, לא רק של האל אלא אפילו של נביאיו. אך ישנו מעין 'צד אפל' למעלה הזאת: העובדה שבשום מקום בקוראן לא כתוב שהאדם נברא בצלם אלוהים. אל מול הנצרות שלקחה את רעיון צלם האלוהים לקיצוניות וסוגדת לאל בשר ודם, ואולי כתגובה לה, הרחיק האסלאם לצד השני ודחק את הרעיון הזה לשוליים.³⁹

כפי שראינו קודם, עם עליית הנצרות לשלטון ברומא, ובמיוחד עם הופעת מסעי הצלב, רבים מהפערים שמנינו זה עתה בין הנצרות והאסלאם היטשטשו והלכו, והנצרות נהפכה לדת לוחמנית ששפכה דם אף יותר מהאסלאם. אך כל ניסיון להשוות בין הדתות חייב להביא בחשבון עובדה זו: שנות שלטון הנצרות, ארוכות ומדממות ככל שהיו, עמדו בסתירה ישירה לטקסט הבסיס שלה, דרשו שמיניות תיאולוגיות באוויר כדי לקבל צידוק, ובסופו של דבר הולידו תנועת רפורמה מסיבית שבמידה רבה החזירה את העולם הנוצרי לשורשיו הבלתי אלימים. לעומת זאת, תולדות האלימות

באסלאם הן המשך ישיר למורשת שנותיו האחרונות של מוחמד, מקורות רבים בקוראן ובחידית' מגבים ומהללים אותה, וגופים בולטים באסלאם מבקשים להמשיך אותה בדורנו.

ברנרד לואיס סיכם יפה את ההשוואה השגויה בין הג'האד למסעי הצלב:⁴⁰

לעתים הג'האד מוצג בתור מקבילו המוסלמי של מסע הצלב, ושניהם נתפסים כשווי ערך. הקבלה זו נכונה במובן מסוים – שניהם מוכרזים ומנוהלים כמלחמות קודש למען האמונה האמיתית כנגד אויב כופר – ובכל זאת יש ביניהם הבדל. מסע הצלב הוא התפתחות מאוחרת בתולדות הנצרות, ובמובן כלשהו מסמל התרחקות קיצונית מן הערכים הנוצריים כפי שבאו לידי ביטוי בברית החדשה. מאז המאה השביעית עולם הנצרות היה נתון להתקפות ואיבד שטחים נרחבים לשלטון מוסלמי [...] במשך המאבק הממושך בין האסלאם לנצרות היה מסע הצלב מהלך מאוחר, מוגבל וקצר יחסית. לעומתו הג'האד קיים מאז ראשית ימי האסלאם – בכתבי הקודש, בחיי הנביא ובנוהג של חבריו ויורשיו הראשונים. הוא נמשך לאורכה של ההיסטוריה, וגם כיום הוא ממשיך להלך קסם. המונח מסע צלב ציין במקורו מלחמת קודש למען הנצרות. אך בעולם הנוצרי איבדה המילה זה זמן רב משמעותו זו, והיא מיוחסת על פי רוב למערכה בעלת מניעים מוסריים למען מטרה נעלה [...] כיום המקום היחיד שבו לא נעשה שימוש בביטוי מסע צלב הוא דווקא בהקשרו הדתי המקורי. גם במושג הג'האד נעשה שימוש במגוון מובנים, אך בניגוד למסע צלב, הוא עדיין שומר על עיקר משמעותו המקורית.

ניתן לטעון, ויהיה צדק בדבר, שדפוס הפעולה של מוחמד היו ספוגים בנורמות של ערב הטרור-אסלאמית, האלילית והשבטית. אך בסופו של דבר אין זה משנה: חייו של מוחמד, על כל המטענים והגורמים שהשפיעו עליו, נהפכו למופת שכל המוסלמים נקראים לחקותו.

אם נרצה לנסח מודל פסיכולוגי של יחס האסלאם לאלימות, הוא ייראה כך: האסלאם אינו מדחיק את הפן הכוחני באדם כמו הנצרות אלא להפך – מאמץ אותה בשתי ידיים כהיבט טבעי וחיובי של הטבע האנושי, שאפשר וראוי להשתמש בו לכתחילה למען אללה. גישה זו היא חלק מתפיסה רחבה יותר באסלאם, ההפוכה אף היא מהנצרות, שלפיה העולם הארצי והדחפים הטבעיים של האדם (כמו הדחף המיני, לרבות רצונם של גברים להחזיק במספר נשים) אינם רעים במהותם אלא רק טעונים הגבלה והכוונה באמצעות חוקי השריעה (למשל באיסור לשאת יותר מארבע נשים). כלל זה חל על כוח, סמכות ואלימות: אללה ברא אותם כחלק מהטבע האנושי, ולכן יש להם מקום בעולמו.⁴¹

יתרה מזאת, אפשר לטעון שהאסלאם לא רק מאמץ את השימוש בכוח אלא אף מקדש אותו. שכן האסלאם מדגיש שוב ושוב כי רצון אללה הוא שהחוטאים לו יענשו בחומרה; ועוד, במרוצת ההיסטוריה מדינות אסלאמיות רבות נמנעו מהפחתה או

הקלה של עונשי הקוראן המקוריים (שבחלקם הם ברוטליים למדי); ועוד זאת, רבים באסלאם ממשיכים לדגול בחזון של מוחמד של התרחבות על ידי כיבוש.

למותר לציין שאין לגזור מניתוח זה של דת האסלאם הכללה גורפת לגבי כלל המוסלמים בעולם, או אפילו רובם. כל הצהרה כזאת על ציבור המונה מיליארדים תהיה מגוחכת. אין ספק שהמוני מוסלמים, ואף קהילות אסלאמיות שלמות, הפצים בניהול תקין ושלו של חייהם, והאלמנטים המתונים שבאסלאם מספקים להם השראה והכוונה לכך. אך הניתוח כן אומר שאנשי האסלאם הרדיקלי המבצעים מעשי טרור או תומכים בהם אינם קיצונים פרטיזניים ש"חטפו" את האסלאם או ש"אין להם שום קשר לאסלאם". למעשה, הם ניזונים ממורשת ארוכה של אלימות ששורשה במוחמד עצמו, שנשמתרה על פני מאות רבות של שנים, ושמעולם לא ננטשה רשמית. בעוד נוצרי החוזר לכתבים הקדומים של דתו ימצא בהם קריאה כמעט בלעדית לניהול חיים רוחניים בלתי אלימים, מוסלמי העושה זאת – וזו בדיוק שאיפתו של זרם הסלֶפִּיה⁴² באסלאם שעומו נמנות קבוצות כמו דאע"ש וחמאס – יוכל למצוא בכתביו כר נרחב להצדקה של ג'יהאד אלים נגד כל מי שאינו מוסלמי.⁴³

יהדות: תורה עם ליבה כפולה

מסענו ההיסטורי הפתלתל לקח אותנו קדימה, מהנצרות אל האסלאם, וכעת הוא מחזיר אותנו אחורה אל מקורן המשותף, היהדות.

חיפוש גוגל של הערכים "מונותיאזים" או "דתות אברהמיות" מניב את הסמל המוכר של מגן דוד, צלב וסהר, כאילו שלוש הדתות הן באותו סדר גודל. אך היהדות, כידוע, קטנה בהרבה משתי הדתות האחרות: ישנם 16 מיליון יהודים בעולם, המהווים 0.2% מאוכלוסייתו. אם נפחית ממספר זה את כמות היהודים שאינם מזדהים כדתיים או מסורתיים נגיע לשיעור זעום הרבה יותר.

קנה המידה הזעיר של הדת היהודית ביחס לנצרות ולאסלאם מעלה את השאלה – מדוע היא בכלל נספרת איתן בנשימה אחת? האם לא היה הגיוני יותר שסמל המונותיאזים היה מורכב רק מצלב וסהר, סמלי דתות המיליארדים, והזוב היהודי שעל הקיר היה מוזכר רק בהערת שוליים?

התשובה ידועה גם היא: ללא המגן-דוד לא היו צלב וסהר. הנצרות צמחה מתוך היהדות ומתימרת להיות ממלאת מקומה, ואף דת האסלאם רואה עצמה כיורשת האמיתית האחרונה של פולחן אלוהי המקרא, ששני "עמי הספר", היהודים והנוצרים, הופקדו על שמירתו עד בואה. לא מדובר בשלוש דתות אחיות, כפי שרבים רוצים להציג זאת, אלא יותר באם ושתי בנות, גם אם מצד סדר הגודל האם מתגמדת לנוכח קומתן האדירה של שתי צאצאיותיה. עיסוק ביחסן של הנצרות והאסלאם לשאלות הכוח והאלימות מוכרח אפוא להובילנו אל הדת שמתוכה שתיהן צמחו, ההתגלות המונותיאיסטית המקורית, היהדות.

ככלל, המפתח להבנת יחסה של היהדות לנושאי הכוח והאלימות טמון במשחק הגומלין שבין שני עמודי התווך שלה – התורה שבכתב, המהווה את היסוד הטרנסצנדנטי והסטטי שלה, והתורה שבעל פה, שהיא יסודה האימננטי והדינמי. שתי התורות – הנתפסות כמבטאות שני היבטים הפוכים ומשלימים של התגלות האל – שונות בתכלית בתוכן ובסגנון, אך יחדיו הן מחוללות את המנוע התיאולוגי של היהדות.

אחד ההבדלים הבולטים בין שתי התורות הוא גישתן לאלימות. אף שהתנ"ך היהודי בהחלט כולל מסרים המטיפים לאהבה, רחמים וגמילות חסדים, הוא מכיל גם מרכיבים רבים המשקפים פן אלים וקשה בהוויה האנושית ולא רק בה. ראשית, אלוהים עצמו ממיט אסונות כבדים על בראיו, מהמבול המשמיד כמעט את כל האנושות עד למכות מצרים והרג בכוריה; בהמשך, עמו הנבחר של אלוהים מצטווה אף הוא במעשים קשים לעיכול, כגון השמדה מוחלטת של עמלק ושבעת עמי כנען, הנקמה במדיינים, עיקרון הענישה המפורסם של "עין תחת עין" ועונשי מוות נרחבים (ביניהם בגין עבירות שבתרבות הליברלית המודרנית אינן נחשבות בלתי מוסריות במיוחד, כגון עבודת אלילים, חילול שבת, ניאוף, הומוסקסואליות ואף אי-ציות להורים). כל אדם בעל רגישויות מערביות מודרניות הפותח תנ"ך לראשונה, או חוזר אליו לאחר הפוגה ממושכת, מכיר את תחושת הרתיעה, אם לא סלידה ממש, מקטעים אלו. בעיניהם של אנשים לא מעטים, די בפסקאות אלו כדי לבטל כליל את תוקפו של התנ"ך כטקסט שיש לשאוב ממנו השראה לחיינו.

כמובן, את כל המרכיבים הללו יש לשפוט בהקשר היסטורי ראוי, ובהקשר כזה יש לציין כי על רקע תקופתו מתייחד המקרא דווקא בצעדים שהוא נוקט לריסון השימוש בכוח ולהמעטתו. הקביעה המהפכנית שכל בני האדם נבראו בצלם אלוהים ייקרה את ערך חיי האדם במידה חסרת תקדים, והפכה את שפיכת דמו לעבירה חמורה בהרבה מכפי שנחשבה קודם לכן – עבירה נגד בורא העולם עצמו.⁴⁴ בסיפור עקדת יצחק, המסר שקורבן אדם אמור להיות מוחלף בקורבן בעל חיים תרם להפסקת הטקס האכזרי הזה שרווח בימים ההם. התנ"ך חידש כמה דיני מלחמה שלא היו קיימים בעולם העתיק, כגון הציווי לקרוא לעיר לשלום בטרם נלחמים בה.⁴⁵ המקרא מטיל שורה של חובות לעזור לגר, ליתום ולאלמנה חסרי הישע, לדאוג לנזקקים ולעניים, להבטיח זכויות לנשים ולעבדים ועוד.⁴⁶ ולבסוף, בכך שתיאר בחזון הנביאים אוטופיה של שלום עולמי ("לא ישא גוי אֶל גוי חָרָב וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד מִלְחָמָה", ישעיהו ב', ד) סיפק התנ"ך, אולי לראשונה בעולם, אידיאל אוניברסלי של אי-אלימות לשאוף אליו.

אבל אף כי נתונים אלה מסייגים את היסודות האלימים של התנ"ך, אין הם מבטלים אותם. ועוד, היות שהיסודות הללו חקוקים כיכול לנצח בסלע המקראי, קיים לכאורה החשש שהתנ"ך יספק לבני הדורות הבאים השראה לעשות מעשים אלימים דומים. במה אפוא שונים, לעניין זה, קטעים מקראיים אלה מהסורות של מדינה בקוראן?

הלא אלו ואלו מנציחים קריאות לאלימות מעידנים קדמוניים שחלפו, ומצהירים כי יש להן תוקף אל-זמני.

כאן נכנס לתמונה עמוד התווך השני של היהדות, התורה שבעל פה. חז"ל המשיכו מהמקום שבו הפסיקו הנביאים, והחילו קריאה פרשנית מרככת על מצוות המקרא וסיפוריו. באמצעות פרשנות דקה ומתוחכמת הם הצליחו להעמיד חלקים גדולים מהטקסט המקראי באור שונה לגמרי מזה העולה מקריאה יחפה בו. בידיהם ההרמנויטיות, רוב הציוויים הקשים במקרא, אם לא כולם, כמו גם חלק מהמעשים ההיסטוריים שהוא מגולל, הובנו בדרכים שהקהו עד מאוד את עוקצם האלים, לפעמים עד כדי שנראה שהקריאה החדשה סותרת את הכתוב.

אנו מצוויים להשמיד את עמלק? קשה לעשות זאת כאשר עמלק אינו קיים עוד כעם, שזה בדיוק מה שמשממע מאמירת חז"ל ש"בא סנחריב ובלבל את האומות".⁴⁷ האם יהושע פשוט נכנס לארץ כנען והחל לטבוח בתושביה? לפי חז"ל הוא שלח לכל עיר איגרות שבהן הוא העניק לתושביהן את הבחירה אם לברוח, להשלים עם שלטון ישראל, או להישאר ולהילחם.⁴⁸ התורה מצווה על פיצוי "עֵין תַּחַת עֵין"? לפי חז"ל הפשט הוא שהכוונה לפיצוי כספי לפי ערך האיבר שנפגע.⁴⁹ התורה נראית פורנית מדי בכמות עונשי המוות שלה? חז"ל ניסחו מערכת כללים המגבילים את יכולתו של בית דין לגזור עונש מוות עד כדי הפיכתו של הדבר לכמעט בלתי אפשרי לביצוע – ואכן מסופר כי סנהדרין שדנה אדם למוות פעם בשבע שנים, או אפילו פעם בשבעים שנה, נחשבה ל"חובלנית" (קרי, מרחיקת לכת בכמות ההוצאות להורג שלה).⁵⁰ התורה אומרת שצריך להוציא להורג בן סורר ומורה? חז"ל הפכו דין זה לבלתי ניתן ליישום, וקבעו כי "בן סורר ומורה לא היה ולא עתיד להיות".⁵¹ אפילו את אופני ההוצאה להורג שהתורה מצווה עליהם (אלו שכמעט שלא יושמו) עידנו חז"ל כך שלא יבזו את גוף הנידון למוות, משום "וְאֶהְבֶּתָּ לְרַעְךָ כְּמוֹךָ".⁵² כך, לאט אך ביסודיות, הקהו חז"ל את העוקץ האלים של התורה שבכתב.

גם בתחום המדיני אנו עדים ל"העברת משקל" שכזו במעבר מהתורה שבכתב לתורה שבעל פה. על פי התורה שבכתב, המימוש המלא של התגלות ה' לעמו הנבחר הוא בייסודה של ישות מדינית עברית בארץ כנען. מהנבואה לאברהם "לְיִזְרְעֵל אֶתְּן אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת" (בראשית י"ב, ז) ועד להכרזה ערב הכניסה לארץ "הַיּוֹם הַזֶּה נִהְיִיתָ לְעַם" (דברים כ"ז, ט), החומש כולו חותר אל עבר ייסודה של ממלכה עברית קדושה, ניגודה של מלכות מצרים האלילית שמרחמה היא מגיחה. שאר ספרי המקרא ממשיכים קו זה: ספרי יהושע, שופטים ומלכים הם חיבורים היסטוריים המתעדים את עליותיה ומורדותיה של הממלכה שהוקמה בפועל; ספרי עזרא ונחמיה, שמבחינה כרונולוגית הם חתימת התנ"ך, מהדהדים את סיום החומש בתיאור שיבת בני ישראל לארצם בסוף גלות בבל; והנביאים, הנותנים לנו הצצה לעתיד הנכסף, מתארים עידן שבו צאצא של דוד המלך יעלה שוב על כס המלכות והעולם כולו יתאחד בעבודת ה'. זו הסיבה

להיותה של היהדות דת המשויכת ללאום ומשודכת למקום: בעצם הווייתה יש ממד פוליטי, ייעוד להשכיח את מלכות השמיים בגוף ממלכה ארצית.

אך כשאנו נכנסים לעולמם של חז"ל אנו מוצאים את עצמנו בנוף שונה ביותר. תקופת חז"ל חזתה בעלייתה ונפילתה של ממלכת החשמונאים, בכיבוש הרומאי שהוביל לחורבן בית המקדש השני, ובמרד בר-כוכבא הכושל שהשאיר את העם מנותץ וחלש מאי פעם. העם היהודי נותר ללא מדינה, מקדש, סנהדרין או צבא, ללא יכולת להשתתף במלחמה כלשהי, לבצע עונש מוות או אפילו להקריב בעלי חיים. על רקע מאורעות אלו העמידו החכמים קונסטלציה חדשה לגמרי של רעיונות ואידיאלים יהודיים, כזאת שזנחה לעת עתה את החזון המדיני של היהדות והחליפה אותו באידיאל של חיים רוחניים, מוסריים ואינטלקטואליים תחת שלטון זר. זניחת המאויים הפוליטיים בידי חז"ל מתגלה במרב הבהירות במדרש המנטרל את הציווי המקראי לכבוש את ארץ ישראל: את החזרה המשולשת של הביטוי משיר השירים "הִשְׁבַּעְתִּי אֶתְכֶם בְּנוֹת יְרוּשָׁלַם ... אִם תִּעֲיֶירוּ וְאִם תִּעְוְרוּ אֶת הָאֹהֳבָה עַד שְׁתַּחֲפֹץ"⁵³ פירשו כמה מן החכמים כרומזת ל"שלוש שבועות" שבמסגרתן ה' התרה בנו שלא להתגרות באומות ושלא לעלות כעם לארץ ישראל בטרם ביאת המשיח.⁵⁴

שינויים אלה הובילו למרקם חיים שונה בתכלית מקודמו המקראי: חיים של עיון ותפילה, של צניעות ומתינות, של מילים וחוכמה, חיים שההיבט הפוליטי של התנ"ך נדחק בהם מן ההווה אל שני הקצוות המרוחקים של ההיסטוריה: הוא נותר זיכרון מקראי קדמוני וחלום משיחי עתידי.⁵⁵ לא במקרה, האמירה הראשונה המסורה לנו מפי חז"ל היא "הוו מתונים בדיון"⁵⁶: במידה רבה, המפעל החז"לי כולו עומד בסימן מיתונה של מידת הדין המקראית.

עולמם האינטלקטואלי והרוחני של חז"ל עבר בירושה לדורות הבאים ובמשך כאלף וחמש מאות שנים, עד להולדת התנועה הציונית, התעצב כדבר שרוב היהודים מזהים כ"יהדות". יהודים ניהלו את קהילותיהם, ולעיתים היו יכולים להיות מעורים ואף פעילים בפוליטיקה של הארצות שבהן דרו;⁵⁷ אך כל זה התנהל תחת מעטפת של שלטון זר, שהכוח היה מרוכז בידי ושיהודים חיו תחת מרותו. לכן, מעבר לעצם מלאכת ההישרדות, מרבית היהודים היו שקועים בטיפוח חיי הרוח, המשפחה והקהילה, והם עשו כל זאת לאור הנרות שחז"ל הדליקו למענם.

אפשר לכאורה לטעון שבשלב הזה נדמתה היהדות, במובן מסוים, לנצרות המוקדמת: כמו הנוצרים, היהודים נתנו "לקיסר את אשר לקיסר" (חיו במדינות לא להם בלי שליטה בניהולין) ו"לאלוהים את אשר לאלוהים" (ניהלו את חייהם הרוחניים הפרטיים). אך למעשה שרר כאן שוני מהותי בין שתי הדתות: בשום רגע לא שללה היהדות את תוקף התורה שבכתב, או הכריזה שהיא או חלקים ממנה מיושנים או פסולים. התורה שבכתב המשיכה לשכון בתודעת היהודים, אם לא בקדמתה אז

ברקע שלה. מעבר לכך שכל יהודי עבר מדי שנה על החומש כחלק משגרת החיים לאור פרשת השבוע, גם לימוד הגמרא מפנה שוב ושוב לפסוקי המקרא ולסיפוריו, ומחייב את היהודי לשמור על קשר צמוד עם התנ"ך. מה לגבי יהודי פשוט שלא למד או העמיק במקרא? גם הוא התפלל עם מילותיו של דוד המלך ושלוש פעמים ביום ביקש מאלוהיו לבנות מחדש את ירושלים, על בתי המקדש, המלוכה והמשפט שלה. בעוד הנוצרים מגדירים את המקרא כ"ברית ישנה" שאת מקומה תפסה "ברית חדשה" (ומותירים את הראשונה על כנה בעיקר בבחינת "דע מאין באת"), היהודים חיים את שתי התורות שלהם בו-זמנית: מעבד מחשב עם ליבה כפולה.

המודל הפסיכולוגי היהודי: הודאה ועידון

תוקפן הנצחי של שתי התורות יצר ביהדות מתח עז, ייחודי ופורה בכל הנוגע לנושאי הכוח, השליטה והאלימות.

מצד אחד, המקרא מנכיח בכל עת את ההתגלות האלוהית הטרנסצנדנטית המקורית, מרעישת העולמות. מטרתה של התגלות זו היא לפוגג את אשליית האדם שהוא הריבון בעולם, ולהזכיר לו שיש אמת וצדק הנעלים מכל מוסכמות אנוש ואשר חובתו להכפיף את עצמו אליהם. בכך שהתנ"ך מזכיר לנו את הניסים משדדי מערכות הטבע של ה', את הציוויים הקשים לטהר את העולם מעמלק ואת ארץ ישראל מעבודת אלילים, את העונשים החמורים הצפויים לעוברי עבירות, ואת הזון התממשותה הפוליטית של ההתגלות הדתית – הוא מבהיר כי מסריו אינם בגדר "הצעת הגשה" מנומסת, מוסכמה חברתית חולפת, או אסופת מנהגים בלתי מחייבת; הם אמת מוחלטת ונצחית המבקשת להרעיד את אמות הסיפים של הקיום האנושי, להעתיק את האדם ממקומו ולחבר אותו למקור סמכות והשראה נשגב ממנו.

מצד שני, התורה שבכתב אינה ניצבת אף פעם לבדה. היא מונגשת, מתווכת ומושגת באמצעות התורה שבעל פה – פירושי חז"ל. התורה שבעל פה נוטלת את סלעי האש והגופרית שהאל המקראי משליך אל עולמו וכמו קושרת להם מצנחים: פירושים וסייגים המאפשרים להם להאט, להתקרר ולנחות על הארץ בַּרְפוּת, כך שיהיה אפשר להשתמש בהם כאבני בניין להעמדתם של חיים שפויים ומאוזנים.

המתח הזה מיוחד כי הוא מצליח לאחוז בשני הקצוות של הרעיון המונותיאיסטי: קוטב האמת, קיומה של אמת אלוהית מוחלטת הנעלית ממוסכמות האנוש המתחלפות, וקוטב השלום, הצורך במרחב מחיה בין-אישי מתון, סובלני וסלחני שבמסגרתו יכולים בני האדם לברר את יחסם לאמת הזאת. בנייתו של גשר בין האמת האלוהית המושלמת וחסרת הפשרות לבין עולמו השברירי והפגום של האדם היא במידה רבה ליבה של הבשורה המונותיאיסטית.

מהו המודל הפסיכולוגי העומד מאחורי יחס היהדות לאלימות? הוא מורכב משני

שלבים: הודאה בקיומו של ממד כוחני ואלים במציאות – באלוהים, באדם ובעולם; ובעקבותיה עיבוד ועידון שלו – ויסותו, ריכוכו וצמצום השימוש בו.

שלב ההודאה שם את הממד האלים של ההווה על השולחן ומכיר בהיותו חלק מאיתנו: אלוהי המקרא שלנו משול בין השאר לַמֶלֶךְ, ופירוש הדבר הוא הפעלת סמכות, קריאה למשול ולהילחם באויבים, שימוש בכוח הענישה וכן הלאה; כמו כל לאום בעל היסטוריה ארוכה (וגם כמה לאומים בעלי היסטוריה קצרה), אנו צאצאיה של מורשת שֶׁבָּהּ לפרקים השתמשנו באלימות, לא רק ספגנו אותה; קיים יצר אלים באדם, באויבינו וגם בנו פנימה, וכל התמודדות עימו חייבת להתחיל בהכרה בו; ובתרחישים מסוימים צודק ומוסרי להשתמש בכוח, למשל כאמצעי למנוע גרסאות גרועות יותר שלו. ההודאה בכל הדברים האלה חיונית לא רק כדי להיערך נכונה מול הכוחות הפועלים בעולם, אלא גם כדי להתחסן מפני התפרצויות של הצד האלים של עצמנו שעלולות להיגרם דווקא מתוך דיכוי, כפי שאירע לאחינו הנוצרים. הצד השני הוא שאיננו רוצים לאמץ את הפן האלים הזה בשתי ידיים, כפי שעשו בני דודינו המוסלמים. חכמינו הורו לנו שכלפי יצר הרע עלינו לנקוט דרך של "שמאל דוחה וימין מקרבת"⁵⁸: לצד ההכרה בהכרחיותו של הכוח ואף "קירוב" שלו ושימוש בו צריכה להתקיים פעולה של "דחייה", של הגבלה, צמצום וסיוג שלו. זהו שלב העידון, שבו אנו עושים כל שביכולתנו למעט את התממשותה של האלימות.

האם יהדות זמננו מיישמת את המודל התיאולוגי שהיא ירשה? זה מורכב. סוגיית החיבור שלנו למורשתנו – השאלות באיזו מידה ובאיזו דרך הוא אמור להתקיים – היא אולי סלע המחלוקת המרכזי המשסע אותנו. אפילו הוויכוח בדבר מידת החיבור המאוזנת שלנו לשני חלקי התורה מפלג בינינו, כאשר ציבור גדול אחד מצוי רק בתנ"ך (ה"ארץ-ישראלי" והמעודד אקטיביות וגבורה לאומית) אך בקושי מכיר את התורה שבעל פה (ה"גלותית" המעודדת חולשה ופסיביות), וציבור גדול שני שקוע רוב היום בדפי התלמוד (ליבתה ה"אמיתית" של היהדות) אך בא במגע רופף עם התנ"ך (המזוהה עם תנועת ה"השכלה" החילונית). גם מצד ההשפעות התרבותיות החיצוניות עלינו, קשה לומר שטרם השתחררנו משתי החממות הגדולות שגידלו אותנו בשנות הגלות הארוכות, תרבויות הנצרות והאסלאם, ושפור היתוך שלנו מתוך וממס זו בזו את האיכויות שספגנו מהן. ליבם של ציבורים שלמים בעמנו נוהה אחר רוח המוסר הנוצרי, הנוטה יתר על המידה לקוטב הסלחנות, האהבה והאמון בטוב ליבם של כל בני האדם, בעוד מעגלים אחרים מתפתים דווקא אל מה שניתן לכנותו המוסר המוסלמי, הדובר רק את שפת הכוח, השליטה והכנעת האויב. מלאכת איחוי הפערים בינינו היא בין השאר מלאכת השחזור של נוסחת האיזון המורכבת המקורית של היהדות, שהיא- היא מורשתנו המשותפת.

אך עם כל הפערים בינינו, כמה מדפוסי ההתנהגות של עם ישראל בעת החדשה אכן ניתנים להסברה בידי המתח בין שתי תורותינו. אחד הדפוסים הללו הוא יחסנו

המורכב לנושא הכוח. במאה השנים האחרונות, אחרי תקופה ארוכה של חוסר אונים בצל משטרים זרים, שבו היהודים, תחת דגל הציונות, לשאת נשק, להילחם, להקים מדינה ולנסות להגן עליה בסביבה עוינת. אך כידוע לכל ישראלי, אתוס הגבורה הציוני מנומר לכל אורכו בקולות של ספק, היסוס, בושה ואשמה לגבי השימוש בכוח. בהיותנו ספוגים באלפיים שנות תפילה, תורה, מסחר ושירה שבהן התמחינו בתפקיד החלש, אין זה קל לגלם את תפקיד החזק כלפי חלשים אחרים בלי לחוש רגשות אשם ובלבול. מכאן הדפוס המוכר המלווה את החברה הישראלית מדור הקמתה, וביתר שאת מאז ששת הימים, של יורים ובוכים, לוחמים וחומלים, כובשים ומחזירים. החרטה, החמלה והפנייה החוזרת ונשנית לתוכניות נסיגה וניתור – לרוב בידי פוליטיקאים שהיו גנרלים בעברם – הן בין השאר תוצר רוחות הרפאים של התורה שבעל פה (כפי שהדהדו והתעצמו בארצות הנוצרים), הממשיכות לרדוף את היהודים גם בגלגולם הניאו־תנ"כי ושולל הגלות.⁵⁹

המתח בין התורות מסביר גם כיצד, אף שהיהודים מתהלכים בעולם כשבתרמילים ספר מלא תיאורים וציוויים אלימים, ואף שזה מכבר חזר לידם הכוח שהיה להם בימים המתוארים בו, לא צמחו מקרבם תופעות נרחבות של טרור יהודי או מלחמות קודש, לא לכיבוש העולם ואפילו לא להתפשטות מדינתם, בטח שלא בקנה המידה או במידת האכזריות המתקרבים למלחמות הג'יהאד או מסעות הצלב. אין ספק שבמהלך קורות מלחמות ישראל, כמו במלחמות בכלל, נעשו טעויות ועוולות, ובוצעו מעשי אלימות בלתי מוצדקים שאפשר היה להימנע מהם ושעושיהם מתחרטים לא פעם. אין גם ספק שעמדת ה"לא לבלוע ולא להקיא" ביחס לתושבי יהודה ושומרון הפלסטינים הולידה קשת אתגרים והתמודדויות שלעיתים נענו בגילויי כוחנות וכן, גם במקרים בוודים של טרור יהודי. אך ינסו אויבינו ככל שירצו להשוות את מדינת ישראל למשטרי הקולוניאליזם, האפרטהייד או הנאציזם, טיעוניהם קורסים אל מול העובדות (שלא לומר מוזילים את המושגים הללו): איננו אימפריה המקימה מושבות כדי להרחיב את שלטונה, מדינת ישראל אינה מדינת אפרטהייד, אין שום ציבור ניכר בעם ישראל התומך במעשי טרור באוכלוסיות אזרחים, ואין ליהדות שום תוכנית לשחזר פרקטיקות אלימות של ענישה והוצאה להורג.

בין הצלב והסהר

הבנת המודל היהודי מביאה אותנו לפתחן של שתי תובנות חשובות. אחת הנצרכת להבנת העבר, ושנייה שתוכל לשרת אותנו בעתיד.

ראשית, מודל היהדות מאפשר לנו להשיב את מבטנו אל שתי הדתות הגדולות שצמחו ממנה ולהגיע למסקנה פוקחת עיניים לגביהן: כל אחת מדתות הנצרות והאסלאם נולדה מרוחה של אחת מתורות היהדות, זו שבכתב וזו שבעל פה, והקצינה אותה על חשבון רוח התורה הנגדית.

הנצרות, שהתהוותה בתוככי היהדות של שלהי תקופת בית שני, נולדה מתוך רוח התורה שבעל פה, אווירת הפסיביות הפוליטית וההתמקדות בחיי העיון ששלטה באותו זמן ביהדות חז"ל. אך בשעה שהיהדות ראתה בכך גזירה משמיים שיש להתפלל להסרתה, הנצרות תרגמה זאת לכדי תיאולוגיה שהינה א-פוליטית ופציפיסטית רדיקלית לכתחילה – אידיאליזציה של הגלות. בעוד חז"ל שמרו על מתח פורה בין המקרא לתורתם המדוברת, כולל התקווה לחדש יום אחד את ממלכתם, הנצרות הרפתה ממתח זה לגמרי, ולמעשה נטשה את המקרא כמקור מחייב בעל תוקף נצחי. נכון, היא הקפידה להותיר את התנ"ך בשלמותו במסגרת כתבי הקודש שלה, אולם במידה רבה הדבר נועד כדי לשמש תפאורת רקע לדת החדשה שהיא עיצבה. כפי שהביטוי "הברית הישנה" מרמז, תפקידו של התנ"ך בנצרות הוא להיות החלל השלילי המקיף את הברית החדשה, זו המחליפה את אלוהי ה"חוק" היהודי המיושן באלוהי ה"חסד" הנוצרי המעודכן. הנצרות היא בתה החורגת של תקופת חז"ל, והתנ"ך הכלול בכתביה אינו אלא גווייתו החנוטה של הסב, שאותו עקדה כדי לתבוע את עצמאותה.

האסלאם נולד תקופה ארוכה אחרי הנצרות, אך למעשה הוא ילדה של רוח המקרא הקדומה יותר. חצי האי ערב של המאה השביעית, שלא טעם את טעם האימפריות המתקדמות שצמחו סביבו, היה במידה רבה שריד חי של השקפותיהם ואורח חייהם של העמים והשבטים המקראיים. אין תמה, אפוא, שמבין הדברים ששמע מוחמד על היהדות, טבעו בו רושם עמוק לא מדרשי חז"ל אלא בעיקר סיפורי התנ"ך. הוא התחבר לאל המקראי – "ה' איש מלחמה" (שמות ט"ו, ג), "האל הגדל, הגבר והנורא" (דברים י', יז) – שאפו ניחר על חטאי ברואיו, המענישים במלוא כוחו האלוהי, והמבקש להשליט בעולמו את מלכותו עד שכל ברואיו ישתחוו לו. עולמם של חז"ל, על דרשותיהם, פלפוליהם ושבעים פני פירושיהם, היה בוודאי נראה בעיני מוחמד זו, מוזר ומעל הכול מיותר. זו הסיבה לכך שהקוראן מלא בסיפורים תנ"כיים (כמו המבול, סדום ועמורה, יוסף ואחיו, יציאת מצרים ועוד), כולל קריאות בנוסח התנ"ך להילחם בכופרים, ומצנה על ענישה גופנית כמו הלקאות וכריתת גפיים. מי יודע, אולי אפילו זו הסיבה ששמו, הקוראן, מהדהד את כינוי המרכזי של התנ"ך מאז חז"ל, המקרא.⁶⁰

בכך שאימצו אחד ממרכיבי היהדות וזנחו את השני דנו שתי הדתות את עצמן להיסטוריות אלימות, גם אם הן הגיעו לכך במסלולים שונים והפוכים. בהכרזה על בשורת המקרא כמיושנת עלתה הנצרות על מסלול של הדחיקת הצד האלים של הקיום, הן של הכוח האלוהי הניחת מלמעלה הן של הכוח האנושי הגואה מלמטה. הדחקה זו החזיקה מעמד כמה מאות שנים עד שהתפרצה לפני השטח בעת הפיכת הנצרות לדת האימפריה הרומית, מותירה את חותמה המדמם בדמות מסעות צלב, רדיפות האינקוויזיציה והתפשטות אימפריאליסטית. באשר לאסלאם, הלה צעד אל גורלו במסלול ישיר יותר: מראשיתו הוא היה דת דמוי-מקראית המנכיחה בגאון את הפן האלים של האל המקראי, ובשום רגע הוא לא נסוג מכך. גם מסורות החדית'

והסונה המאוחרות יותר שלו, מקבילותיה לכאורה של התורה שבעל פה היהודית, לא פעלו כמוה ככוח הממתן את כוחן של המילים הכתובות אלא להפך, כחומר משמר (שבמקרים רבים אף הוסיף משנה חריפות למקור).⁶¹ התוצאה הייתה הנצחת האלימות המקראית ויבוא ישיר שלה לתוך עידנו, מזומנת ליישום בכל עת.⁶²

הבנת העבר מובילה אותנו להיערכות לקראת העתיד. בימים אלה ממש, דווקא בעקבות אירועי 7 באוקטובר שהתרחשו, במקרה או לא במקרה, על אדמתה של מדינת היהודים, אנו חוזים בהתעוררות העימות המתהווה זה שנים מתחת לפני השטח של ארצות המערב, בין העולם המוסלמי לעולם המערבי-נוצרי. שתי דתות הענק שצמחו מתוך היהדות נעות לעבר התנגשות תיאולוגית-פוליטית על טבעו של האל ועל הכוח לעצב את דמותה של תרבות המערב, ועל כן של העולם כולו. ככל שתגדל השפעתו של האסלאם בארצות הנוצריות, כך קרב יום העימות.

ניתן לטעון שמכיוון שהמערב המודרני עומד בסימן חילון והתרחקות מערכי הנצרות, התנגשות הציוויליזציות הזו אינה באמת בין האסלאם והנצרות, אלא בין האסלאם והמערב. אך זה לא מדויק: הדג"א התרבותי והפסיכולוגי של המערב המודרני הינו נוצרי. מעבר לכך שמרבית אנשי המערב עדיין רואים עצמם כמוזוהים במידה זו או אחרת כנוצרים, המערב המודרני התעצב בתבניות הנצרות. כך למשל, את שורשה של רוח "האשמה הלבנה" הפוסט-קולוניאלית האופפת היום את המערב ניתן לאתר בתיאולוגיה הנוצרית של אהבת האויב והפניית הלחי השנייה. למעשה, כפי שהוגים שונים ומגוונים הראו, אפילו את יסודות החילון עצמו – הדחף לקדמה, החיפוש אחר חוקי טבע אוניברסליים, קידוש כבודו וחירותו של האדם, וכן הלאה – אפשר לזהות כמשתלשלים מהמורשת היהודית-נוצרית.⁶³ לא במקרה אנו עדים היום לתופעה חדשה של אינטלקטואלים מרקעים מגוונים, כמו ג'ורדן פיטרסון ואייאן חירסי עלי, המדברים יותר ויותר בגלוי על הצורך לשוב לנצרות כיסוד המארגן העמוק של תרבות המערב.⁶⁴

ככל שקרב יום העימות כך עולה הצורך בקוד אתי, מוסר מלחמה, ובאופן כללי מצפן מוסרי, שיוכלו לעזור לעולם לנווט כראוי בין שתי התרבויות הנאבקות עליו. העמדה הרווחת שלפיה עלינו פשוט לחבור למערב במאבק נגד הטרור האסלאמי היא פשטנית מדי. למעשה, כל אחת משתי הציוויליזציות לוקה בכתם עיוור עמוק, הקשור באותו פן במונותיאיזם שהיא מתכחשת אליו. עד שלא נהיה מודעים לגמרי לשני הכתמים העיוורים האלו וניתן מענה לחסרונותיהם, הקונפליקט בין שתי הציוויליזציות ימשיך להזין ולהגדיל את עצמו.

על הכתם העיוור של העולם המוסלמי קל לנו יותר להצביע. מדובר בעיוורון למה שניתן לכנותו **חולשתה של העוצמה**. עולם שבו כולם חיים בחד מתמיד מריבון מעניש, בין אם שמיימי או ארצי, הוא עולם שבו אינו מסוגל לערוך בחירות

אותנטיות. עוצמה רוחנית אמיתית מגיעה ממרחב רפוי וסובלני יותר, המאפשר לאנשים להגיע לעצמם ומתוך כך לבחור בקשר שלהם עם אלוהים. מתוך עיוורון זה נגזרים שאר המרכיבים של העולם האסלאמי שכה חורים לאדם המערבי, כמו העובדה שרוב מדינותיו מתנהלות כדיקטטורות, שפרקטיקות אלימות של חינוך וענישה עדיין נוהגות בחלקים גדולים ממנו, ושרבים בתוכו תומכים בחידוש מסעות הג'יהאד. המשותף לכל הדברים האלו הוא תפיסת העולם שלפיה יש לנהל את החיים באמצעות כוח והטלת אימה.

נכון, החדרת ממד של סובלנות לחברה דתית, כל חברה דתית, כרוכה בסכנה מסוימת: שהיא תעודד היחלשות בשמירת הדת ואולי אף תניב הרהורי כפירה; אך חברה דתית בוגרת תיקח את הסיכון הזה בידעה שרק כך המאמינים יוכלו לבחור בדתיותם מתוך חיבור פנימי וכן. כך בדיוק בחרו חז"ל כשנטרלו רבים ממנגנוני הענישה המקראיים שעמדו לרשותם, וכך עשה המערב המודרני כשבחר במודל של חברה ליברלית.

אלא שכאן אנו מגיעים לכתם העיוור של המערב. המערב המודרני מתכחש לקסמן וכוחן של אמיתות אבסולוטיות, הנעלות ממאוייו של הפרט. זה מכבר הפריט המערב את הרוחניות והוא מתמסר כולו לטיפוח רווחתו של הפרט ומרחב מחייתו האישי. השקפה זו מטפחת חופש וסובלנות מבורכים וחסרי תקדים, אך גם מחלישה את המערב מבפנים: היא מגדלת דור השקוע ברדיפה אחר הנאות קטנות ומיידיות ובהיטלטלות בין אופנות אידיאולוגיות חולפות, והיא נוטעת במערב את האשליה שגם בני תרבויות אחרות מעוניינים באותם דברים כמו אנשי המערב – אשליה המביאה לזלזול בתרבויות אלו ולהמעטה בכוחן.

שתי נקודות התורפה הללו השתקפו בסמליות מדויקת בשתי תגובות אירופיות לפיגועים שעשה דאע"ש באירופה באמצע העשור הקודם. הראשונה הייתה אירור השער של גיליון המגזין הצרפתי 'שארלי הבדו' אחרי הפיגוע בפאריז בנובמבר 2015 (פחות משנה אחרי טבח שאירע במשרדי המגזין בעצמו). האירור הראה גבר אירופי רוקד ושונה שמפניה כשכל גופו מחורר מכדורי רובה והשמפניה נשפכת החוצה מהחורים. את האירור ליווה הכיתוב "להם יש רובים? לעזאזל איתם, לנו יש שמפניה!" האירור היטיב לעמוד על חוסר היכולת של אירופה הנהנתנית להתמודד עם אויב בעל אידיאולוגיה רצחנית, הגורם לה לשקוע עוד יותר בנהנתנותה. התגובה השנייה הייתה יומיים אחרי הפיגוע הגדול בבריסל במארכ 2016, כאשר האפיפיור פרנציסקוס יצא לרחוץ ולנשק את רגליהם של פליטים ממדינות מוסלמיות. בעיניים נוצריות רחיצת הרגליים היא הפגנה של ענווה וכבוד לזולת, ובמקרה זה במיוחד היא הייתה תשובה לפיגוע שבוצע יומיים קודם לכן. "יש לנו תרבויות ודתות שונות", אמר האפיפיור, "אבל אנחנו אחים ואנחנו רוצים לחיות בשלום". זו הייתה מחווה אחת מני רבות שנועדו להראות למהגרים שאירופה מקבלת אותם בזרועות פתוחות; אך חורשי רעתה של תרבות המערב, ואלו שהגיעו לאירופה מתרבויות של היררכיה וכוח,

קלטו בוודאי מסר נוסף – מסר של חולשה וסימן להיעדר הנכונות האירופית להתנגד לכוחות המאיימים עליה.

נקודות התורפה האלו הופכות את המערב לחשוף במיוחד לאיום האסלאמי. המערב אינו ערוך להתמודד עם יריב חדור אמונה כה מושרשת, בעלת חזון משורטט היטב של גאולה כללית. יתרה מכך, ברוב סובלנותו הוא מכיל אותו ואף פותח שערו בפניו, משוכנע שבהינתן תנאי רווחה ושפע הוא יזנח את דעותיו בשבח האלימות והכפייה ויאמץ את כללי המשחק המערבי.⁶⁵ מהכיוון השני, אבותיו הרוחניים של האסלאם הרדיקלי הג'יהאדי, כמו סייד קוּטַב, ממנהיגי "האחים המוסלמים", הונעו במידה רבה בידי רגש סלידה מתרבות הנהנתנות והחומרנות המערבית. הם ראו אותה כמאיימת להשתלט על העולם במין מסע כיבוש תרבותי-כלכלי – ובה בעת גם נקודת התורפה שתאפשר לאסלאם בבוא היום לכבוש אותה.⁶⁶ למעשה, ביטחוננו העצמי של האסלאם ובהירות חזונו אל מול הרפיון המוסרי המערבי כובשים לא רק את ליבם של מוסלמים מִפִּית ה"מתחזקים" בדתם, אלא גם את ליבם של אנשים מערביים לגמרי – אירופים ואמריקנים המצטרפים לשורות האסלאם מדי שנה ברבבותיהם⁶⁷ (תופעה שנדמה שצברה תאוצה מאז טבח 7 באוקטובר).⁶⁸

אין זה מקרי שבעשור האחרון המחזה של מתפרעים מוסלמים ברחובות ובקמפוסים של מדינות המערב, כולל הכרזות מפורשות בדבר שאיפתם להשליט את האסלאם בהן, היה לדבר שבשגרה: הרתיעה המערבית-נוצרית משימוש בכוח יוצרת ואקום השואב לתוכו את הכוחות האסלאמית.

עמדתה הייחודית של היהדות כדת שממנה צמחו הנצרות והאסלאם גם יחד ממצבת אותה במיקום מיוחד ביחס אליהן. ליהודי יש אפשרות לראות מבעד לכתמים העיוורים של שתי הציוויליזציות הללו, כמו גם לזהות את נקודות האמת שבשתיהן. כילדי מורשת חז"ל, הדוגלת בדרכי נועם ובשיח פתוח, אנו שותפים לרצון המערב לכונן חברה סובלנית ושוחרת שלום, המאפשרת לדעות שונות להישמע ולאמיתות משותפות להתגלות מתוך בירור מחלוקות. מצד שני, כיורשיה של התורה שבכתב – על תוקף הקוד המוסרי שלה, קריאתה לניתוח פולחני החומר והיצר, וחוסר הבושה שבו היא מנכיחה את הצורך להציב גבולות ברורים ולהגן עליהם – אנו מסוגלים גם להסתכל על תרבות המערב בעיניים ביקורתיות, לזהות את נקודות החולשה שלה ולהציע דרכים לתקן. השמעת קול הביניים הזה, המודע לחוזקות שני הצדדים אך אינו מתרגם זאת לרטוריקה של שוויון בין-דתי סתמי, נצרכת מאוד בדורנו, ותהיה נצרכת יותר ככל שהעימות בין שתי התרבויות יגדל.⁶⁹

מי יודע? אולי הדת שממנה צמחו שתי הדתות הגדולות בעולם, ואשר הנמצאת בעין סערת הקונפליקט ביניהן, אוחות גם במפתח ליישוב הקונפליקט הזה ולהבאת תיקון אמיתי ושלם לסוגיית האלימות הדתית בעולם.

- 11 עבודה זרה ח ע"ב, ותוספות ד"ה מלמד.
- 12 טרטוליאנוס, אפולוגיטיקה, פרק 50.
- 13 אוגוסטינוס, עיר האלוהים, ספר 19, פרק 7.
- 14 למשל תומאס אקווינס, מכלול התיאולוגיה, ב' ב' 40.
- 15 מובא בתוך: Christopher Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades*, Penguin 2007, Chapter 4.
- 16 The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050, אתר מכון פיי 2015.
- 17 ראו Islamist terrorist attacks in the world 1979-2019 באתר fondapol.org, וכן ערך הוויקיפדיה List of Islamist terrorist attacks. לאלה אפשר לצרף גם את הכחדת הנוצרים מאסיה הקטנה בידי האימפריה העות'מאנית במהלך מלחמת העולם הראשונה, שבמרכזה רצח העם הארמני (השוואה הארמנית) שבו נספו בין מיליון למיליון וחצי ארמנים.
- 18 כך על פי דו"ח של ארגון אמנסטי. ראו "Mideast states made 'chilling' use of executions amid pandemic: Amnesty", France24, 21.4.2021.
- 19 ראו Chronological Order of the Qur'an אתר WikiIslam.
- 20 דוד בוקעי, "שלום של מכה או ג'יהאד של מדינה? בטל ומבוטל (נאסח' ומנסוח) באסלאם", נתיב 121, מרץ 2008.
- 21 סונאן אן-נבאי 2, 25.
- 22 האמירה הנודעת כי "אין מקנים דת בכפייה" נמצאת דווקא בסורה הראשונה של מדינה (2, 256), אך על פי חלק מהדעות – כמו גם על פי דרך התפשטותו של האסלאם בפועל – החלפה בהמשך בהוראה לכפות את האסלאם בכוח (5, 9 להלן).
- 23 David Cook, *Understanding Jihad* (second edition), University of California Press 2015, p.6.
- 24 למשל: צחיח אל-בוח'ארי 4037, צחיח מוסלים 1801.
- 25 תפסיר אל-קוראן אל-עט'ים (תפסיר אבן כת'יר) על הקוראן 33, 26, Tabari, *The History of Tabari*, Volume VIII, The Victory of Islam, State University of New York Press, 1997, p. 39. לתיאור נרחב של יחסו של מוחמד ליהודים ראו מיכאל לקר, מוחמד ויהודים, ירושלים: ידי צחק בן-צבי, 2014.
- 1 שמו המדויק של הסרט הוא "שורש כל הרוע?". בהמשך שונה שם הסרט ל"אשליית האל" (The God Delusion), כשם ספרו של דוקינס התוקף את האמונה הדתית. ראו ריצ'רד דוקינס, יש אלוהים?: האשליה הגדולה של הדת, מאנגלית: עדי מרקוזה-הס, תל-אביב: משכל, 2008.
- 2 הטענה כי הדתות המונותאיסטיות הן מהגורמים העיקריים לאלימות בעולמנו מככבת בספריהם של "האתאיסטים החדשים" כמו ספרו וסרטו של דוקינס לעיל, וכתביהם של כריסטופר היצ'נס וסם האריס. נוסף על כך, חוקרת המקרא רג'ינה שוורץ טענה בספרה *The Curse of Cain: The Violent Legacy of Monotheism* (University of Chicago Press, 1997, שהתנ"ך הוא מקור עיקרי לאלימות מכיוון שהוא מבדיל מאמינים לכופרים ומסמן את האחרונים כ"אחרים" שמותר להפעיל נגדם כוח. בספרו *Fighting Words: the Origins of Religious Violence* (Prometheus Books, 2005), הקטור אבלוס מרחיב את טיעונה לכל הדתות, אך שוב מתמקד באלו המונותאיסטיות. הסופר הקטור גרסיה טען בספרו *Alpha God: The Psychology of Religious Violence and Oppression* (Prometheus Books, 2015) המקראי עוצב בדמותם הכוחנית של זכרי אלפא. ספר משפיע נוסף בנושא שיצא בשנים האחרונות הוא ספרו של מארק יורגנסמאייר *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence* (University of California Press, 2017), העוסק בגילויי אלימות דתית ברחבי העולם בשנים האחרונות, ופותח בדתות המונותאיסטיות.
- 3 שלוש הדוגמאות הבולטות ביותר בשנים האחרונות הן William Cavanaugh, *The Myth of Religious Violence*, Oxford University Press, 2009; Karen Armstrong, *Fields of Blood*, Alfred A. Knopf, 2014; יונתן זקס, לא בשם האל: אל מול האלימות הדתית, מאנגלית: צור ארליך, ירושלים: קורן, 2016.
- 4 ראו ניר מנוסי, "הפיל האסלאמי שבחדר", מקור ראשון, 24.6.2016.
- 5 כל ציטוטי הברית החדשה הם מתרגום פרנץ דליטש.
- 6 "לא תקם ולא תטר את בני עמך", ויקרא י"ט, יח.
- 7 מתי כ"ה, 52.
- 8 מתי כ"א, 12-17; מרקוס י"א, 15-19; לוקס י"ט, 45-48; יוחנן ב', 13-16.
- 9 מתי כ"ב, 21; מרקוס י"ב, 17. לוקס כ', 25.
- 10 אל הרומיים י"ג, 4.

- 26 קוראן (תרגום אורי רובין) 2, 190–194; 216–218, 8, 71, 4, 60–55.
- 27 שם 2, 217.
- 28 שם 2, 154, 3, 143–142; 195, 4, 74, 9, 111.
- 29 שם 16, 8, 3, 153; 169–175, 4, 95, 9, 43–42; 81.
- 30 שם 2, 179–178.
- 31 שם 4, 24, וראו פירושו של אורי רובין. שם 33, 50–51 מתיר למוחמד לקחת נשים שבויות כשלל ולפי חוקר המשפט האסלאמי ברנרד פרימון היווה את הבסיס להנהגת הדבר גם בין כל המוסלמים (Bernard Freamon, *Possessed by the Right Hand*, Brill: 2019, p. 143). יש לציין שכבר בסורות של מכה הותר לגברים לקיים יחסים עם שפחותיהם ללא מגבלה: 23, 1–6, 70, 29–30.
- 32 שם 33, 40.
- 33 שם 9, 5.
- 34 *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., s.v. "Djihad" (E. Tayan), Brill: 2005.
- 35 מובא בתוך Al-Bayhaqi, *Zuhd*, p. 165 (no. 373). מובא בתוך David Cook, *Understanding Jihad*, p. 35.
- 36 ראו ברנרד לואיס, **משבר האסלאם**, מאנגלית: מנשה ארבל, אורי יהודה: דביר, 2006. אפרים הררה וגדעון מ' קרסל, **ג'האד: בין הלכה למעשה**, תל-אביב: משרד הביטחון ודביר, 2009.
- 37 Karen Armstrong, *Islam: A Short History*, Modern Library: 2002, p. 29.
- 38 **תשובות הרמב"ם**, מהדורת בלאו בן כ, סימן שסט. **משנה תורה**, קדושה, הלכות מאכלות אסורות, יא, ז. ראו לדעת שיש החולקים על דעה זו הרמב"ם. ראו: הרב יוסף רוזין (הרוגצ'ובר), **צפנת פענח על הרמב"ם** שם; הרב אליעזר יהודה וולדנברג, שו"ת **ציץ אליעזר**, יד, צא; יח, מז. הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם (הרבי מצאנז'קלויזנבורג), שו"ת **דברי יציב** סימנים מ, צ.
- 39 הרעיון שהאדם נברא בצלם האל כן מופיע בכמה מקומות בחזית, למשל בחזית אל בוח'ארי 6227, חזית מוסלים 2841 ועוד, אך אין לו אותו תוקף של פסוק מהקוראן. אכן, משפיעים מוסלמיים רבים היום מכחישים בתוקף את הרעיון שיש באדם "ניצוץ אלוהי" (ראו למשל את הדו שיח ביוטיוב בין ג'ורדן פיטרסון למוחמד חיג'אב, *Islam and the Possibility of Peace*, דקות 8:25 עד 10:08). בהקשר זה ראוי לציין שלרמב"ם עצמו יש אמירה נוספת לגבי הדתות הנצרות והאסלאם, המשלימה את אמירתו כי הראשונה היא בגדר עבודה זרה והשנייה איננה בתשובה לשאלה אם מותר ללמד תורה לגוי הוא השיב שמותר ללמד נוצרים (ואף "למושכם אל דתנו") אך אסור ללמד מוסלמים. הסיבה היא שהנוצרים מאמינים
- 40 לואיס, **משבר האסלאם**, עמ' 64–65.
- 41 ההשוואה בין יצר האלימות ליצר המין אינה אנלוגיה בעלמא מצדיד, אלא היא מיוחסת למוחמד עצמו. כשנשאל על אדיאל הנזירות הנוצרי, הפרישות מחיי אישות, השיב מוחמד: "ודאי, אלה לא הורה לנו על נזירות. הנזירות של האומה שלי היא רק ג'האד" (**ביהר אל-אנואר** כרך 70, עמ' 114 מס' 1, מצוטט במאמר "How Does Islam View Monasticism?" באתר Al-Islam.org).
- 42 מלשון א-סַלְף, "האבות הצדיקים" של האסלאם שחיו בשלושת דורותיו הראשונים.
- 43 לגבי כל האמור בפסקה זו מומלץ לקרוא את Nabeel Qureshi, *Answering Jihad: A Better Way Forward*, Zondervan 2016.
- 44 להרחבה בעניין זה ראו תומר פרסיקו, **אדם בצלם אלוהים**, תל-אביב: ידיעות ספרים, 2021.
- 45 דברים כ', י.
- 46 ראו השוואתו של הרב אמנון בזק בין חוקי המקרא לחוקי המזרח הקדום בספרו **עוד היום הזה**, תל-אביב: ידיעות ספרים, 2013, פרק 7.
- 47 משנה, ידים ד, ד. וראו רבי מנחם מנדל שניאורסון, **תורת מנחם** כרך כ"ב, מוצש"ק בשלח י"א שבת תשי"ח.
- 48 ויקרא רבה י"ז, ו. וראו רמב"ם, **משנה תורה**, הלכות מלכים ומלחמותיהם ו, ה.
- 49 בבא קמא פג ע"ב – פד ע"א.
- 50 משנה, מכות א, י.
- 51 סנהדרין עא ע"א.
- 52 "מיתה יפה", סנהדרין מה ע"א. וראו מנחם רקובר, **ניבי תלמוד**, ספרית המשפט העברי תשנ"א, ערך "מיתה יפה".
- 53 שיר השירים ב', ג; ה, ח; ד, ד.
- 54 כתובות קיא ע"א.
- 55 להרחבה ראו Reuven Firestone, *Holy War in Judaism*, Oxford University Press 2014, Chapter 4.
- 56 משנה, אבות א, א.
- 57 ראו רות וייס, **פרדוקס הפוליטיקה היהודית**, מאנגלית:

ואכן לימדו אותו את כל התורה "על רגל אחת", במובן שכל אחד מהם הראה לו אחד משני העמודים שהיא עומדת עליה: בדחיפתו המחיש לו שמאי את עמוד הדין – ובתשובתו על אהבת הוולת המחיש לו הלל את עמוד החסד. נוסף על כך, שני החכמים עודדו את הגר, בדרכיהם השונות, ללכת וללמוד את העמוד השני: דחיפתו בידי שמאי הובילה את הגר בפועל להלל, ואילו דבריו של הלל שעליו ללכת וללמוד את שאר התורה רמזו לו שעליו לחזור לשמאי. בהקשר שלנו, אפשר לראות את הנצרות והאסלאם כשני וריאנטים כביכול של אותו גר, שכל אחד מהם מאזין רק לאחד מהחכמים ולא לשני: הנוצרי מקשיב לדברי החסד של הלל ומעמיד את כל התורה עליהם בלי ללמוד את השאר, והמוסלמי מותרשם דווקא מהדין של שמאי אך במקום ללכת להלל בוחר להעמיד את כל דברי התורה עליה. תיקון כל אחת מהדתות טמון לפיכך בהתכללות עם נקודת האמת של הדת השנייה, שתביא אותן לקו האמצע המשלב והמאזן בין קווי החסד והדין (והמכונה בתורת הקבלה קו התפארת או הרחמים).

עוד באותו הקשר: במסורת המוסלמית מקובל לראות את גישת האסלאם לשימוש בכוח כדרך האמצע בין עידן הכפירה המופקר שקדם לאסלאם (ג'אהליה), שאופיין בשפיכות דמים מופרות, לבין התיאולוגיה הנוצרית או המוסר הליברלי, הנתפסים כרופסים. גישה זו נדמית כסותרת את האפיון דלעיל, שלפיו הנצרות נוטה מדי לקו החסד, האסלאם לקו הדין, והיהדות מגלמת את קו האמצע המאוזן. אך למעשה היא עולה עימו לגרמי בקנה אחד: קו הדין אכן נחשב בקבלה לקו אמצע בין קו החסד ואהבה מצד אחד לבין כוחות השנאה והרוע מצד שני, כפי שהאסלאם הציג זאת. קו האמצע היהודי-קבלי אינו מגלם אפוא איוון רגיל, אלא הטיה של הדין לכיוון החסד (שעל כן הוא מכונה קו הרחמים, גרש המזכיר יותר את החסד מאשר את הדין). הטיה זו יוצרת איוון עמוק יותר מאשר האיוון של קו הדין, שכן היא ממצעת לא בין גישה רעה לטובה אלא בין שתי גישות טובות, האחת חומלת ורכה יתר על המידה והשנייה שיפוטית וקשה יתר על המידה.

63 כן למשל מייקל גילספי (Michael Ellen Gillespie, *The Theological Origins of Modernity*, University of Chicago Press: 2008) וטום הולנד (Tom Holland, *Dominion: The Making of the Western Mind*, Little, Brown: 2019), במיוחד פרקים XV עד XXI הראו כיצד מגוון מסודות ומושגים מודרניים כמו מושג הנאורות, מרכזיות האדם, קידוש גרש האהבה, האינדיבידואליות ועוד חבים קיומם למורשת הנוצרית (גם אם בתחומים מסוימים מדובר בהיפוך לכאורה של ערכיה). בהקשר ספציפי יותר סטיבן מאיר (Stephen C. Meyer, *The Return of the God Hypothesis*, HarperOne: 2021) פרקים 1-3

צור ארליך, ירושלים: מגיד, 2018.

58 סנהדרין קו ע"ב. למרבה העניין, אחת משתי הדוגמאות השליליות שהתלמוד מביא כאן לאנשים שלא קיימו כלל זה אלא דחו אדם אחר בשתי ידיים, היא של יהושע בן פרחיה שדחף את ישו הנוצרי. לפי רעיון זה, ניתן להציע כי דחייה בלתי מאוזנת זו היא שגרמה לנצרות לנקוט בסופו של דבר אותה מידה ולדחות את היהדות בשתי ידיים, ביוצרה דת של חסד בלתי מאוזן.

59 ראו אברהם שפירא (עורך), *שיח לוחמים – פרקי הקשבה והתבוננות*, תל-אביב: דפוס אחדות, 1967. וראו גם את סרטה של מור לוישי, *שיח לוחמים (הסלילים הגנוזים)*.

60 הזיקה בין האסלאם והנצרות לבין התורה שבכתב והתורה שבעל פה משתקפת בין השאר ביחס שתי הדתות לסוגיית אופני הקריאה של הטקסטים המקורשים שלהם. באופן כללי, האסלאם צמוד לטקסט הערבי של הקוראן וחותר להבנה פשוטה וברורה שלו, כולל גזירה של הלכה מעשית ממנו. אין במסורת המוסלמית מושגים כמו "אלו ואלו דברי אלוהים חיים" או "שבעים פנים לתורה". במובן זה, יש משהו פונדמנטליסטי מובנה במסורת האסלאמית. הנצרות, לעומת זאת, ניזונה לאורך ההיסטוריה בעיקר מתרגומים של התנ"ך והברית החדשה, הכוללים מינייה וביה פרשנות של הטקסט (במקרה של הברית החדשה יש הטוענים שאף הטקסט היווני שלה הוא בעצם תרגום ממקור ארמי אבוד), ומתמחה בקריאות אלגוריות של הטקסט (כמו למשל בקריאת סיפורי התנ"ך כ"פרה-פיגורציות" של ישו, או בפירוש מצוות התורה כבעלות ערך סימבולי אך לא מעשי). אל מול שתי גישות אלו מאופיינת היהדות בדבקות בטקסט המקור המוקדש מחד גיסא, ובהחזקתו של מרחב פרשני גדול, "שבעים פנים לתורה", מאידך גיסא. הדבר אף בא לידי ביטוי בכך שהטקסט המקראי אינו מנוקד, מה שמאפשר קריאות שונות של אותן מילים עצמן. להתבוננות מעניינת בנושא ראו ישי מבורך, *היהודי של הקצה*, תל-אביב: רסלינג, 2018, עמ' 100-106.

61 ראו אפרים הרהר, "היסודות הברבריים של האסלאם", אתר מידה, 13.11.2023.

62 האיוון הפנימי בעולמם של חז"ל מקופל במידה רבה בדמויותיהם של הלל ושמאי; הראשון נטה לקו החסד והשני לקו הדין או הגבורה. מדרש נודע מספר על אדם שביקש להתגייר ובא לשני החכמים בבקשה שילמדו אותו את כל התורה כשהוא עומד על רגל אחת. כששמאי שמע את הבקשה הוא דחף את הגר באמת הבניין שבידו, ואילו הלל הזקן השיב לו "כל השנאה עליך לא תעשה לחברך; וזהו כל התורה כולה והשאר הוא פירוש, לך ולמד" (מסכת שבת לא, ע"א). לכאורה שמאי סיבב לבקשת הגר והלל הסכים לה; אך ניתן לפרש גם ששני החכמים דווקא מילאו את בקשת הגר

- 67 לפי הערכות שונות, כ־25,000 איש ממירים אתם לאסלאם בארצות הברית מדי שנה (Jodi Wilgoren, "A Nation Challenged: American Muslims", *New York Times*, 22.10.2001). ואילו בצרפת, אנגליה וגרמניה המספר עומד על 5,000 בשנה בכל אחת מהמדינות: Etgar Lefkowitz, "Islam converts change face of Europe", *Jerusalem Post*, 23.1.2007; Veronique Mistiaen, "Converting to Islam", *The Guardian*, 11.10.2013; Eldad Beck, "Germany: sharp rise in Muslim converts", *ynetnews*, 18.1.2007. וראו הודו Islam: Conversion המחקר Crest (<https://crestresearch.ac.uk/>) (conversion-resources/islam) לגבי הסיבות לכך.
- 68 Francesca Block and Suzy Weiss, "Why Western Women Are Converting to Islam", *The Free Press*, 18.11.2023.
- 69 פסקה קצרה ומרתקת בספר הווהר (חלק ג, ריח, ב – ריט, א, וראו גם רבי שניאור זלמן מליאדי, לקוטי תורה, פ' כי תצא מ, ד) קובעת כי "בְּנוֹי דְאֲבֵרָהּ בְּגִלּוּתָא דְאֲדוּם, בְּנוֹי דִּיצְחָק בְּגִלּוּתָא דִּישְׁמַעֲאֵל": "לגלות אדום", קרי ארצות הנוצרים, נשלחים "בני אברהם", ואילו ל"גלות ישמעאל", ארצות האסלאם, נשלחים "בני יצחק", וזאת בדיוק הפוך ממה שהיינו חושבים, שהרי אברהם הוא אבי ישמעאל ויצחק הוא אבי עשו/אדום. דרך אחת להסביר זאת היא שלנוכח הנוצרים דרך העבודה הנכונה היא להיות "בן אברהם", איש חסד ואהבה, שכן זו השפה התיאולוגית שהם דוברים, אך בקרב המוסלמים צריך להיות דווקא "בן יצחק", איש של גבורה ויראה, בהתאם לשפת התיאולוגית שלהם. רעיון זה נדמה אקטואלי במיוחד בעקבות טבח שמחת תורה תשפ"ד, שבעקבותיו עלתה לפתע קרנם של פרשנים כגון הערבי הישראלי יוסף חדאד (שהוא אומנם נוצרי אך קרוב למנטליות הערבית-מוסלמית) והיהודי יליד איראן אליהו יוסיאן, שהדגישו כי ישראל צריכה להשתחרר מחשיבה מערבית על לחימה ולהילחם בחמאס ב"ערבית"/"מורחית-כוננית", קרי בהחלטיות ובעוצמה המתאמות לצורת הלחימה של אויבינו כאן.
- מראה כיצד המדע המודרני הינו תוצר ישיר של המורשת היהודית-נוצרית הרבה יותר מכפי שהינו מהפכה אנטי דתית (גם אם בכמה תחומים הוא מאתגר את הדתות).
- 64 מגמה זו ניכרת מאוד בתכניו של הפורום הבינלאומי החדש ARC: Alliance for Responsible Citizenship (ראו arcforum.com). ספציפית יותר, שיבתו של פיטרסון לנצרות מתועדת במקומות רבים, אך לשם דוגמה מהזמן האחרון אפשר לצפות בנאום הפתיחה שלו לפורום ARC, תחת הכותרת "Tilt the World Towards Heaven". אייאן חירסי עלי, שגולה בשבט מוסלמי ועברה רדיקליזציה בידי האחים המוסלמים בטרם נמלטה והפכה לאחת מדוברותיהם הבולטים של "האתאיסטים החדשים", הכריזה במפתיע על התנצרותה במאמר "Why I Am a Christian" (UnHerd, 11.11.2023) שבו הסבירה את החלטתה כנובעת בין השאר מהבנה שיסודות המערב נטועים בנצרות, ומרצון להעמיד מול האסלאם הרדיקלי מענה בעל משקל דתי דומה. בהקשר של חירסי עלי ראוי לציין שני מוסלמים משפיעים נוספים שעזבו את דתם לטובת הנצרות: מסעב חסן יוסף (הנועד כ"בן החמאס") ונאביל נאבילי (Nabeel Qureshi, *Seeking Allah*, 2016). (Finding Jesus, Zondervan).
- 65 לגבי הכלת הטרור האיסלאמי ראו Tareq Baconi, *Hamas Contained: The Rise and Pacification of Palestinian Resistance*, Stanford University Press: 2018 ("חמאס בהכלה: עלייתה ופיוסה של ההתנגדות הפלסטינית"). לאחר טבח שמחת תורה תשפ"ד קשה שלא לראות את הספר כתעמולה של חמאס, ואת מחברו כאחד מדוברי ארגון הטרור, ששירתו את גיבוש הקונספציה שהארגון "מוכל". לגבי הכנסת מהגרים מוסלמים לארצות המערב ראו ספרו של דאגלס מאריי המוות המוזר של אירופה (מאנגלית: אורי דרלר, תל-אביב: ספריית שיבולת, 2019), הסוקר כיצד הכניסה אירופה הכניסה לקרבה כמות גדולה של מהגרים מארצות מוסלמיות שאין להם שום כוונה לעבור אינטגרציה למערב, וכך חרצה את קץ היותה יבשת בעלת תרבות מערבית.
- 66 ראו: Sayyid Qutb, *The America I Have Seen*, 1950; Osama Bin Laden, *Letter to America*. זמינים במרשתת.